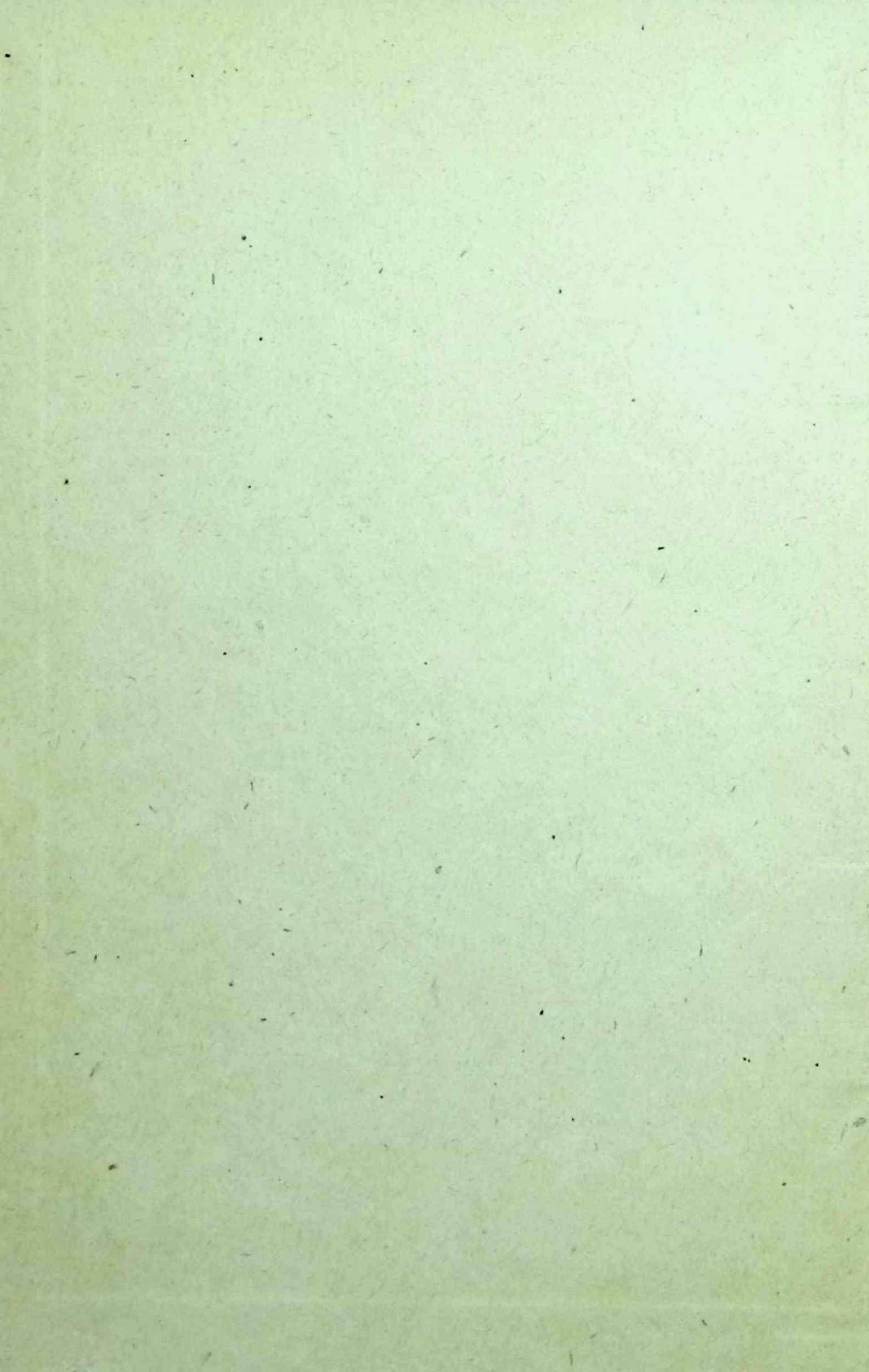

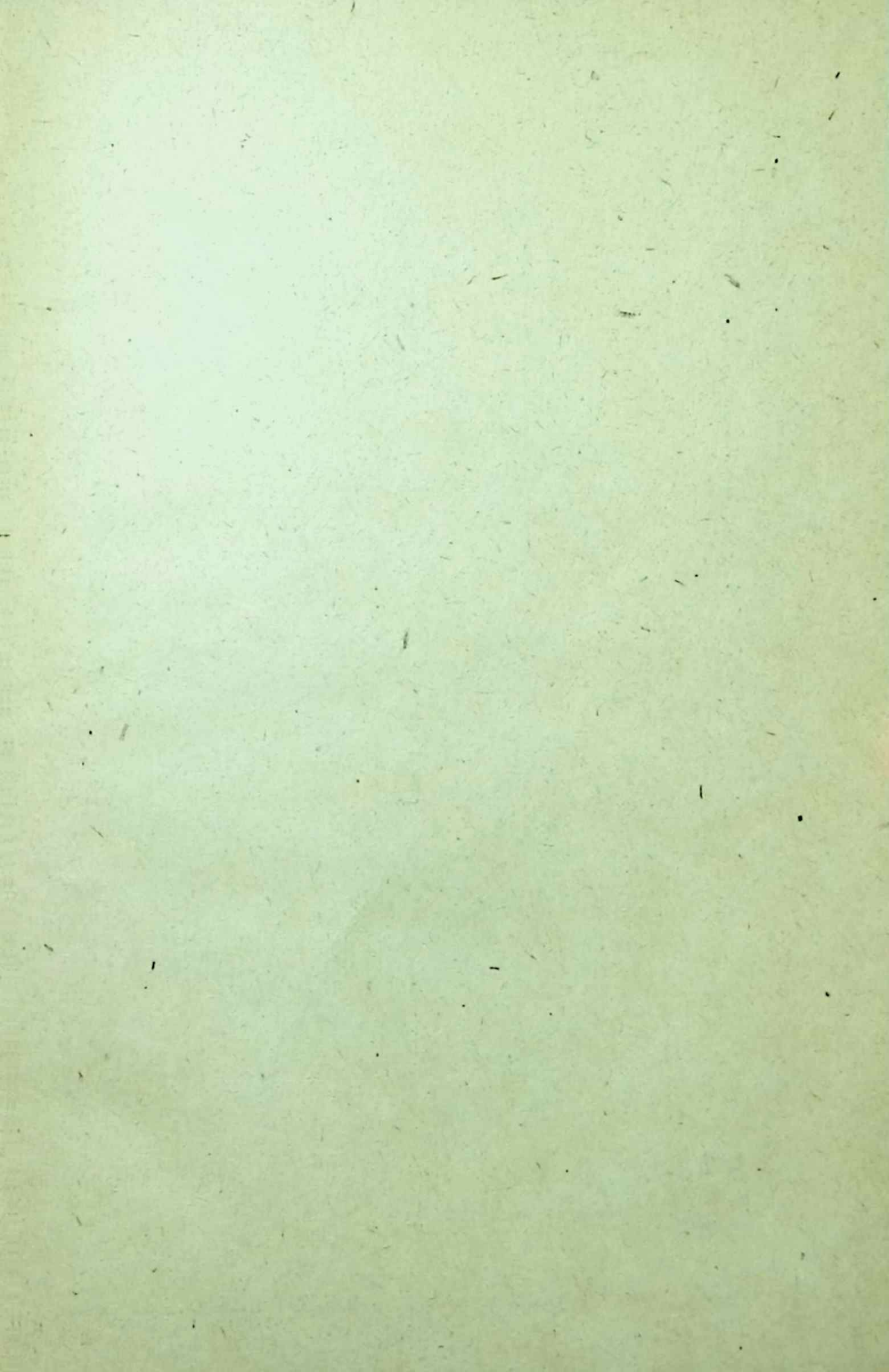
М.Е. САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН

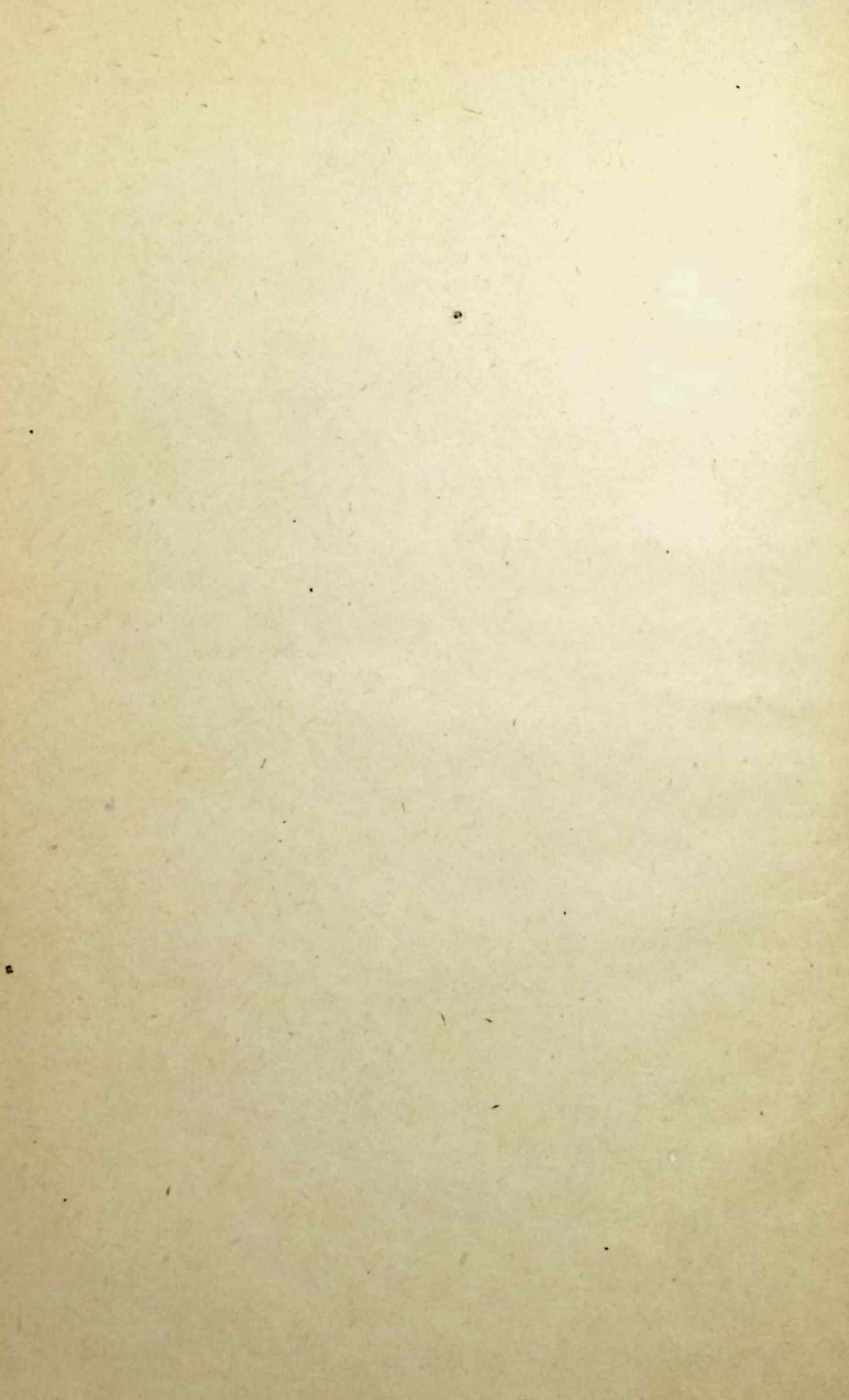

ӘКИЯТЛӘР

ТАТГОСИЗДАТ - 1953

МӘКТӘП КӨТЕПХАНӘСЕ

М.Е. САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН

ӘКИЯТЛАР

И. Гази тәрҗемәсе

ТАТГОСИЗДАТ
ЯШЬЛӘР-БАЛАЛАР ӘДӘБИЯТЫ РЕДАКЦИЯСЕ
КАЗАН 1953

ӘЧТӘЛЕК

Бит

Бер мужикның ике генералны туйдырып торуы хакында	3
хикәя	13
Вөждан югалды	26
Кыргый алпавыт	36
Акыллы баш пескаръ	44
Үзен аймаучы куян	51
Яхшылык белән Яманлык	60
Аю түрә булгач	73
Каракош меценат булгач	84
Идеалист кәрәкә	97
Либерал	104
Ат	112
Кесәл	114
Эш юктан гәп сату	121
Уңган начальник турында әкият	

М. Е. Салтыков-Щедрин

СКАЗКИ

(на татарском языке)

Жаваплы редакторы Ә. Камал

Художество редакторы З. Хөсәенов

Художник Л. Ларский оформлениесе

Техник редакторы Р. Нәбиуллина

Рәсемнәр художниклар Кукрыниксыларныкы

Корректоры М. Әхмәтгалиева

Заставкалар Р. Сәйфуллинныкы

УРТА ҺӘМ ОЛЫ ЯШЫТӘГЕ БАЛАЛАР ӨЧЕН

Наборга бирелде 31/XII-1952 ел. Басарга кул куелды 25/IV-1953 ел. ПФ 02686.
 Кәгазь форматы 84×103¹/₂-2,0 к. т. Учет-нөд. 6,39 таб. Басма табак 6,5б.
 Табакта 44.000 хәрәф. Заказ № 013. Тираж 10.000.
 Бәясә 2 сум 90 тиен.

ТАССР Министрлар Советы янындагы Полиграфия промышленности, издательстволар һәм китап сәүдәсе эшләре идарәсенен Татполиграф типографиясе.
 Казан, Миславский ур., йорт 9.

БЕР МУЖИКНЫҢ ИКЕ ГЕНЕРАЛНЫ ТУЙДЫРЫП ТОРУУ ХАКЫНДА ХИКЭЯ

Бар иде, ди, ике генерал, икесе дә акылга сайрак иде, ди; һәм менә озак та үтмичә, чуртанның кушууы, минем теләвем буенча, алар икесе дә бер буп-буш атауга барып чыктылар.

Бу генераллар гомер буге кайсыдыр регистратурада хезмәт иткәннәр; шунда туып, шунда тәрбияләнгәннәр, шунда картайганнар икән, димәк, бернәрсә дә аңламый торган генерал булганнар. Хәтта рәтләп сөйләшә дә белмиләр икән, тик «ышаныгыз ки, мин сезне олылым һәм сезгә бирелгәнмен...» дип кенә әйтә беләләр икән.

Кирәге булмау сәбәпле, регистратураны бетереп, генералларны иреккә чыгарып жиберәләр. Эшсез калгач, теләр Петербургта, Подъяческая урамында, икесе ике яры квартирага урнашалар; икесенен дә үз кухаркасы була, икесе дә пенсия ала. Тик кинәт буп-буш бер атауга барып чыгалар, уянып китсәләр, ни күрсеннәр: икесе бер юрган астында ята. Әлбәттә, башта бернәрсә дә төшенмиләр, һичбер нәрсә булмаган кебек, сөйләшергә тотыналар.

— Ваше превосходительство, бик сәер бер төш күрдем әле бүген,— ди генералларның берсе: — имештер, мин бер буп-буш атауда яшим икән...

Шуны әйтүе була,— сикереп тә тора! Икенче генерал да сикереп тора.

— Я аллам! Ни булды бу? Без кайда?

Икесе дә ят тавыш белән шулай дип кычкырып жибәрә.

Һәм бер-берсен капшап карарга тотыналар, янәсе: төшләрөндәме, өннәрөндәме бу әкәмәткә тап булдылар? Ләкин никадәр генә: төштән бүтән берни дә түгел бу дип, бер-берен ышандырырга тырышмасыннар, ачы чынбарлык икәнлегенә ышанырга туры килә.

Аларның каршысында бер якта диңгез жәелеп ята, икенче якта коры жир кисәге сузыла, ә аның артында һаман әлегә шул очсыз-кырыйсыз диңгез. Генераллар елап жибәрә, регистратура ябылганнан бирле беренче тапкыр елаулары була бу аларның.

Бер-беренә караша башлыйлар һәм күрәләр: өсләрөндә төнгә күлмәк, ә муеннарында берәр орден эленеп тора.

Генералларның берсе:

— Хәзер кофе эчеп жибәрсәң шәп булыр иде! — ди, ләкин үзләренәң колак ишетмәгән әкәмәткә тап булуларын исенә төшереп, икенче тапкыр елап жибәрә.

— Нишлибез инде без? — дип дәвам итә ул яшь аралаш, — әгәр хәзер доклад-фәлән язсаң — аңардан нинди файда чыгар?

— Менә нәрсә, — дип җавап бирә икенче генерал, — сез, ваше превосходительство, көнчыгышка таба китегез, мин көнбатышка таба барам, ә кич белән тагын шушы урында очрашырбыз; бәлки, берәр нәрсә табып куймабызмы?

Кайда көнчыгыш, кайда көнбатыш икәннен эзли башлыйлар. Начальникларының сүзе исләренә төшә, ул бервакыт болай дигән иде: көнчыгышны табасың килсә, йөзең белән төньякка таба бас — эзләгәнәңне уң ягында табарсың. Төньякны эзләргә тотыналар, тегеләй дә, болай да басалар, төрле якларны сынап-сынап карыйлар, ләкин, гомер буге регистратурада хезмәт итү сәбәпле, берякны да таба алмыйлар.

— Менә нәрсә, ваше превосходительство, сез уңга китегез, мин сулга барам, шулай әйбәтрәк булыр! — ди генералларның берсе, ул регистратурадан тыш тагын хәрби кантонистлар¹ мәктәбендә матур язу укытучысы

¹ *Кантонистлар* — патша Россиясендәге XIX йөзгә беренче яртысында солдат малайлары яшәтән үк махсус кантонистлар мәктәбенә бирелгәннәр, аннан армиягә солдат булып күчкәннәр.

булып та хезмәт иткән икән, һәм, димәк, акыллырак булган.

Әйтелүе — эшләнүе. Бер генерал уңга таба китә һәм күрә — агачлар үсеп утыра, ә агачлар башында төрлө-төрлө жимешләр пешә. Генерал бер генә алма булса да өзмәкче була, ләкин алмалар шундый югары, менмичә өзеп була торган түгел. Менмәкче була да, ләкин бер-нәрсә дә чыкмый, күлмәген генә ерта. Су янына килсә, балыклар, әйтерсең лә Фонтанка каналындагы ятымәләрдә мыжлап торалар.

«Менә шушындый балыклар Подъяческаяда булсалар икән!» — дип уйлый генерал, ашыйсы килүдән хәтта төсләре китә.

Генерал урманга керә — анда божырлар сызгыра, көртлекләр кыткылдый, куяннар чабып йөри.

— Я раббым! Нихәтле азык! ниһәтле азык! — ди генерал, күңеле болгана башлый аның.

Берни эшләп булмый, сүз куешкан урынга буш кул белән кайтырга туры килә. Қайтса, икенче генерал инде аны көтеп тора.

— Я, ничек, ваше превосходительство, берәр нәрсә таба алдыгызмы?

— Менә «Московские ведомости»ның бер иске номерын таптым, шуннан башка берни юк.

Генераллар тагын йокларга ята, ләкин ач карынга йокы алмый үзләрен. Әле, без булмагач, пенсиябезне кем алыр, дигән фикер борчый, әле күрәп кайткан жимешләр, балыклар, божырлар, көртлекләр, куяннар исләренә төшә.

— Кем уйлаган бит, ваше превосходительство, — ди генералларның берсе, — адәм баласының азыгы, үзенә табиғый хәлендә, очып, йөзеп йөри, имеш, агач башларында үсә, имеш.

— Әйе, — дип җавап бирә икенчесе, — дәресең генә әйткәндә, мин дә әлегә кадәр булкалар иртәнгә кофе янына бирелгәндә нинди булсалар, шул хәлләрендә үсәләр, дип уйлай идем.

— Әйтик, берәүнең көртлек ашыйсы килә икән, димәк, ул аны әүвәле тотарга, суярга, йонын йолкырга, куырырга тиеш икән... Әмма ничек эшләргә соң моны?

— Әйе, ничек эшләргә? — дип, икенче генерал, эхә шикелле, кабатлап куя.

Сөйләшүдән туктап, йокларга тырышып карыйлар;

ләкин ашыйсы килү йокыны качыра. Қыздырылган бо-
жырлар, күркәләр, дунгыз балалары күз алдыннан һич
кенә дә китми — кетердәп кенә пешкән, тәмле, яннарына
кыярлар куелган, пикули һәм бүтән салатлар салынган.

— Хәзер мин үземнең итегемне ашар идем кебек,—
ди генералларның берсе.

— Күп киелгән перчатка да бик тәмле була,— дип
көрсенә икенчесе.

Қинәт генераллар бер-беренә карашып алалар: икесе-
нең дә күзләрендә яман ут ялтырый, тешләре шыгыр-
шыгыр итә, авызларынан басынкы гына ырылдау та-
вышы чыга. Үрмәләшеп әкрән генә бер-беренә яқынаялар
һәм, күз ачып-йомганчы, зәһәрләнеп бер-берсе өстенә
ташланалар. Йоннар оча башлай, чинау, аһылдау тавыш-
лары ишетелә, матур язу укытучысы булган генерал үз ип-
тәшенең орденын тешләп өзә дә шундук йотып җибәрә.
Ләкин агып торган канны күргәч, акылларына килгән-
дәй булалар. Икесе берьюлы әйтәләр:

— Алла сакласын! Без болай бер-беребезне ашап
ташлаймык!

— Ничек бирегә килеп эләктек соң без! Қайсы явы-
зы безне шулай мыскыл итте!

— Ваше превосходительство, нидер сөйләшеп бул-
са да юаньрга кирәк, юкса безнең монда үтерешүебез
мөмкин! — дип куя генералларның берсе.

— Башлап җибәрегез! — дип җавап бирә икенче ге-
нерал.

— Сез, мәсәлән, ничек уйлайсыз: ни өчен кояш баш-
та чыга, аннары бата, ә киресенчә түгел?

— Сәер кеше сез, ваше превосходительство; сез дә
бит әүвәле торасыз, департаментка барасыз, анда язулар
язасыз, аннары гына йокларга ятасыз.

— Ни өчен, мәсәлән, менә болай алдын артка ките-
реп булмый: башта йокыга ятып, төшләр күреп, аннары
торырга?

— Һм... шулай шул... Ә мин, дәресең генә әйткәндә,
департаментта хезмәт иткән чагымда, болай дип уйлай
идем: хәзер әле иртәнге сәгать, аннары төш җитәр, ан-
нары кичке ашны бирерләр — аннары йоклар вакыт та
житә.

Әмма кичке ашны телгә алу икесең дә кайгыга сала,
һәм башланган сөйләшү кырт киселә.

Ләкин генералларның берсе тагын башлап җибәрә:

— Бер доктордан ишеткәнем бар, кеше бик озак вакыт үзенек сүле белән туенып тора ала икән.

— Ничек ул алай?

— Ә менә болай. Кешенек үз сүле, имештер, бүтән сүлләрне барлыкка китерә, алары, үз чиратларында, тагын сүл эшләп чыгара, һәм сүлләр тәмам тукталганга кадәр һаман шулай бара, имеш.

— Шуннан соң нәрсә?

— Шуннан соң нинди дә булса аш ашарга кирәк...

— Тьфү!

Кыскасы, нәрсә турында гына сөйләшә башламасыннар, сүз һаман ашауга кайтып төшә һәм бу аларның аппетитын котыртып жиберә. Сөйләшүне туктатырга карар итәләр, һәм, «Московские ведомости» газетасының табылдык номеры исләренә төшеп, йотлыгып укый башлыйлар.

«Кичә,— дип, бик дулкынланган тавыш белән генералларның берсе укый,— борынгы башкалабызның хөрмәтле начальнигында парадный аш мәжлесе булды. Өстәл йөз кешелек итеп гажәп бай сервизланган иде. Барлык илләрнең байлыклары шушы әкияттәгедәй бәйрәмдә очрашырга сүз куешканнар иде дип белерсең. Монда «Шекснаның алтын стерляде» дә, Кавказ урманнарында гына була торган фазан да, безнең төньякта февраль айларында бик сирәк очрый торган каен жиләге дә бар иде».

— Я раббым, тьфү! Ваше превосходительство, шуннан гайре укырлык нәрсә тапмыйсызмыни? — дип, генералларның икенчесе ачыргаланып кычкырып жиберә һәм, иптәшеннән газетаны алып, түбәндәгеләрне укырга тотына:

«Туладан язалар: кичәгенәк, Упа елгасыннан осетр тотылу уңае белән, биредәге клубта фестиваль булды. Хәтта бу якның картлары да мондый осетр тотылганны хәтерләмиләр, бигрәк тә шунысы: бу осетр частный пристав Б. булып чыкты. Бәйрәм ясауга сәбәпче булган осетрны, янына кыярлар тезеп, авызына яшелчә каптырып, зур агач табакта алып керделәр. Ул көнне дежурный старшина булган доктор П., барлык кунакларга да берәр кисәк эләксен дип, кайгыртып, күзәтеп торды. Соуслар бик төрле-төрле булып, нәфесең ниндине теләсә шундые бар иде...»

Беренче генерал, бүлдереп:

— Ваше превосходительство, карагыз эле, сез дә укыр урынны сайлауда саксызлык күрсәттегез! — дип, үз чиратында газетаны ала да укый башлый:

«Вяткадан язалар: борын-борыннан биредә яшәүчеләрнең берсе уха пешерүдә яңа ысул уйлап тапты: тере шамбы балыгын алып, башта суктырырга кирәк, үрсәләнүдән балыкның бавыры үскәч...»

Генералларның башлары салына. Нәрсәгә генә күз төшермәсеннәр, — бөтенесе ашау турында сөйли. Үзләренең үк фикерләре үзләренә каршы яман нияттә тора, чөнки никадәр генә алар бифштексларны күз алларынан кусалар да, бифштекслар көчләп күз алдына киләләр.

Һәм менә матур язу укытучысы булган генералның башына илһам килә.

— Ничек, сезнеңчә, ваше превосходительство, — ди ул, шатланып, — әгәр без берәр мужикны эзләп тапсак?

— Ничек инде ул... мужикны?

— Шулай, гап-гади бер мужикны... гадәттә мужик нинди булса, шундыйны. Ул безгә хәзер булкасын да бирер иде, божырын да аулар иде, балыгын да.

— Һм... мужикны... ләкин каян алырга соң аны, мужикны? Юк ич ул.

— Ничек юк — мужик бөтен җирдә бар ул, эзләп кенә карарга кирәк! Тәгаен, кайда да булса посып утырадыр эле эштән качып.

Бу фикер генералларны шундый дәртләндереп җибәрә, алар сикерешеп торалар да мужик эзләргә китәләр.

Таба алмыйча, атау буенча бик озак йөриләр, ләкин ахырда, кылчыклы эче икмәк исе белән сасы сарык тиресенең исе буенча барып, мужикны табалар. Әзмәвер хәтле бер мужик, агач астына чалкан төшкән дә, йодрыкларын баш астына тыгып, иң оятсыз рәвештә эштән качып ята. Генералларның бик яман ачулары килә.

— Йоклап ятасыңмы, ялкау! — дип, алар мужикка кычкыралар. — Биредә икенче тәүлек инде ике генерал ачылыктан тилмерә, ә син уйлап та карамыйсыңдыр эле! Хәзер үк эшкә чап!

Мужик, торып басса, ни күрсен: бик кырыс генераллар. Башта бу тегеләрдән качмакчы була, ләкин тегеләр мужикка ябышалар да, каталар да калалар.

Тотына мужик тегеләр каршында эшләргә.

Иң әүвәле агач башына менә. Менә дә генералларга

берәр дистә бик әйбәт булып өлгергән алма өзеп бирә, ә үзенә берне — әчене ала. Аннары жирне актарып, бәрәңге казып чыгара; аннары ике агач кисәге таба да, аларны бер-беренә ышкып, ут кабыза. Аннары, үзенң чәчен өзеп алып, тозак ясый һәм бер божырны тота. Ниһаять, ут ягып, ашарга пешерә. Шул хәтле күп пешерә, генералларның күңеленә: бу әрәм тамакка да берәз бирмикме икән? дигән уй килә.

Мужикның тырышуын күреп, генералларның күңелләре сөөнә башлый. Кичә чак-чак кына ачтан үлми калуларын оныталар: генерал булу нинди яхшы, беркайда да әрәм булмыйсың, дип уйлыйлар.

— Канәгатьме сез, генерал әфәндедәр? — дип сорый ул арада ялкау мужик.

— Канәгать, туган, күрәбез — тырышасың, — дип җавап бирә генераллар.

— Хәзер ял итеп алырга рөхсәт итмәссезме икән?

— Ял ит, дус кеше, ләкин әүвәле бау ишеп бир.

Мужик кыр басасы җыя да жебетә, талкый, төя, һәм кичкә бау эзер дә була. Генераллар, шушы бау белән мужикны, качмасын дип, агачка бәйләп куялар да үзләре йокларга яталар.

Бер көн үтә, ике көн үтә; мужик шулкадәре остарып китә, учында аш пешерә башлый. Безнең генералларның күңелләре күтәренке, тамаклары тук, тәннәре ак, симез. Сөйләшәләр үзара: янәсе, монда без эзергә хәзер булып яшибез, ә ул арада Петербургта пенсиябез җыела да җыела.

Иртә белән тамакны туйдыргач, бер генерал икенчесеннән сорап куя:

— Сез ничек уйлыйсыз, ваше превосходительство, Вавилонда мең дә бертөрле халык торган, диләр, чынмы икән ул, әллә болай гына, икенче мәгънәдә әйтелгән сүз генәме икән?

— Чынлап та булгандыр дип уйлыйм, ваше превосходительство, чөнки, юкса дөньяда төрле телләр булуын ничек аңлатыр идең!

— Димәк, туфан да булган?

— Туфан да булган, чөнки юкса туфанга хәтле хайваннар яшәвен ничек аңлатып булыр иде? Аннары, «Московские ведомости»да энә язалар бит...

— «Московские ведомости»ны укымыйкмы?

Теге номерны табып алалар да, күлэгәгә утырып,

уқырга тотыналар: Москвада нәрсә ашаганнар, Тулада нәрсә ашаганнар, Пензада, Рязаньда нәрсә — беренче битеннән соңгы битенә хәтле укыйлар, бер дә укшымыйлар.

* * *

Күпмедер, азмыдыр яшәгәч, генералларның эчләре поша башлый. Петербургта калган кухаркаларын һаман саен ешрак исләренә төшерә башлыйлар, хәтта мыштымгына елашып та алалар.

— Ваше превосходительство, Подьяческаяда нишләп яталар икән хәзер? — дип сорый генералларның берсе.

— Әйтмәгез инде, ваше превосходительство! Күңел сыкрый! — дип җавап бирә икенчесе.

— Биредә яхшысын яхшы — сүз дә юк! Тик ни әйтсәгез дә, тәкәгә сарыксыз уңайсыз. Аннары мундир да кызганыч!

— Ничек кенә кызганыч әле! Бигрәк тә дүртенче класс мундиры булса, чигүләрен генә күрсәң дә башың әйләнәп китәр!

Һәм тотыналар алар мужикны тинтерәтергә: илт тә илт безне Подьяческаяга! диләр. Бер дә исегез китмәсен! Мужик Подьяческаяны да белә икән, анда да булган, бал эчкән, сыра эчкән, мыгы буйлап аккан, авызына тимәгән.

Генераллар сөенешәләр:

— Без бит шул Подьяческаяда тора торган генераллар! — диләр.

— Ә мин, күргәнегез булса, — ди мужик, — өйнең тышкы ягына асылган ящичка басып, стеналар буйыым яисә, чебен кебек, түбәдә йөрәм, — мин әнә шул кеше булам инде.

Һәм менә мужик, үзенә генералларын сөендермәкче булып, юкны-барны такылдый башлый; сөендермәкче була, чөнки генераллар аны, әрәм тамакны, яраттылар, аның хезмәтеннән җирәнмәделәр. Менә ул корабль ясый — корабль түгел, ә диңгезләргә гизеп, Подьяческаяга хәтле барып җитәрлек бер көймә ясый.

Генераллар, дулкында чайкалып торган көймәгә күрә:

— Кара аны син, явыз җаң, батыра күрмә безне! — диләр.

— Тыныч булыгыз, генерал эфэнделэр, беренче тапкыр гына диңгез кичүем түгел! — дип жавап бирэ мужик һәм сәфәр чыгарга жыена башлый.

Менә ул йом-йомшак аккош мамыгын жыя да көймә төбенә жәя. Жәя дә генералларны көймәнең төбенә сала һәм, чукунып, юлга чыга. Барган чакта генералларның давылдан, жылдан ничек куркуларын, мужикны әрәм тамаклыгы өчен күпме тиргәүләрен язып та, сөйләп тә бетерерлек булмый. Ә мужик ишкәген ишә һәм генералларны селетка белән сыйлый.

Ниһаять, менә — анакаебыз Нева елгасы, менә данлыклы Екатеринбургский канал һәм менә Зур Подъяческая! Кухаркалар гажәпкә кала: аларның генераллары нинди шат, нинди таза, нинди ак! Менә генераллар кофе эчәләр, сөттә пешкән күмәч ашыйлар, мундирларын кияләр. Аннары казначействога китәләр, анда аларның күпме акча көрәүләрен сөйләп тә, язып та бетерерлек булмый!

Хәер, мужикны да онытмыйлар; бер рюмка аракы белән биш тиен көмеш чыгартып бирәләр: янәсе, күңел ач, мужик!

ВӨЖДАН ЮГАЛДЫ

Вөждан югалды. Кешеләр элеккечә урамнарда, театрларда айкалалар; элеккечә бер-берен әле куып житәләр, әле узып китәләр; элеккечә, мәш килеп, майлы калжаларны эләктереп-эләктереп алалар, ләкин нәрсәнендер кинәт кенә юкка чыгуын һәм гомуми тормыш оркестрында бер сыбызгының сызгымый башлавын берәү дә сизми. Байтак кеше үзен хәтта иркәнерәк, дәрәжәләрәк хис итә башлады; адәм баласына дөнья киңәберәк китте; кешегә аяк чалу ансатлашты, тәлинкә тоту, ялагайлану, алдашу, гайбәт чәйнәү, бәла ягу уңай булып калды. Һәр төрле *күңел газабы* дигән нәрсә кинәт юкка чыкты; кешеләр атлап түгел, ә очып йөргәндәй йөри башлады; кәеф кырылу юк, уйга калу юк; хәзергесә дә, киләчәгә дә,— бөтенесә дә, мә тот мине дигәндәй, вөжданның югалуын сизми калган бәхетле кешеләрнең кулларына үзләре атылып барып керә кебек.

Вөждан кинәт... күз ачып-йомганчы диярлек юкка чыкты! Кешеләрнең теңкәсенә тигән бу әрәм тамак, әле кичә генә күз алдында чуалып, берәүгә дә жан тынычлыгы бирмәгән иде, кинәт... юк булды! Эчпошыргыч күлгәсә дә калмады; кешеләрне фаһ итүче вөждан дигән бу нәрсә югалганнан бирле, күңел борчылу да басылды. Якты дөньяга карап, сөенәсе, шатланасы гына калды; дөнъяның акыллы башлары аяк-кулларын богаулап торган соңгы чылбырдан азат булуларын, ниһаять, аңлап алдылар һәм, билгеле инде, бу азатлыкның жимешләрен татып калырга ашыктылар. Кешеләр ярып китте, талау, юл басу һәм гомуми бөлгенлек башланды.

Ә мескен вөждан, интеккән, мәсхәрәләнгән, үткән-барган кешеләрнең аяклары белән тапталып беткән килеш, юл өстендә аунап ята бирде. Һәр кеше аны, бернигә яраксыз сәләмәне тибеп очырган кебек, үзеннән

читкәрәк тибеп жибәрде, барлык кеше гажәпләнде: шушындый төзек, чиста шәһәрдә, кеше бертуктаусыз йөрөп тора торган жирдә, күзгә бәрелеп торган шушындый килбәтсез нәрсәнең ничек аунап ятуы мөмкин? Бер бәхетсез эчкече, бу нәрсәкәйгә берәр шкалик арагы алып булмасмы дип өметләнеп, исерек баштан хәтта шушы бернигә яраксыз чүпрәк кисәгенә сокланып, аны кесәсенә алып тыкмаган булса, бичара сөрелмеш вәждән озакмы шулай аунап яткан булыр иде икән, алла белсен.

Менә исерекбашның тәнненән әйтерсең кинәт ниндидер электр агымы йөгереп узды. Ул, нурсыз күзләре белән тирә-ягына карап-карап алды да, ап-ачык сизде: аның башы арагы парларыннан арына, ачы чынбарлыкны төшенү тойгысы әкреләп яңадан кайта башлады, бу ачы тойгыдан котылу өчен ул гомеренең чәчәк чагын бушка эрәм иткән иде. Башта ул әле курку белән генә чикләнде, — янап торучы билгесез куркынычны сизенүдән күңелне борчуга сала торган курку иде бу; аннары хәтерә ыгы-зыгы килә башлады, ул да түгел, күңелә дә телгә килде. Хәтер дигәнәң, бөтен үткән хурлыклы гомерне актарып, караңгылык эченнән көчләү, хыянәт, ялганнарны вагы-төягенә кадәр рәхимсез рәвештә тартып чыгара башлады; күңел аларны жанлы формаларга киендерде; аннары, үзеннән-үзе, хөкем дигән нәрсә уянып китте...

Мескен исерекбашка бөтен үткән гомере тоташ бер эшәке жинаять булып тоелды. Ул анализлап, уйлап, сорашып-нитеп тормады; каршысына килеп баскан үзенәң әхлакый бозыклығы картинасыннан аның күңелә шундый өзгәләнде, үз-үзен үз теләгә белән хөкемгә тарту процессы аны башка кешеләрнең иң каты хөкеменнән дә катырак, авырттырыбрак чыбыркылый башлады. Үткән гомере өчен, ул үз-үзенә ләгънәт укый, ә бит бу үткән гомернең иң зур өлеше бөтенләй бичара исерекбашныкы түгел, ә ниндидер коточкыч бер серле көчнеке, шушы серле көч ул бичараны, далада өермә кипкән үлән кисәген ничек бөтереп йөртсә, шулай бөтереп, айкалдырып йөрткән. Ә ул моны хәтта исәпкә дә алырга теләми. Үткән гомере нинди соң аның? Нигә ул шулай яшәгән, нигә башкача яшәмәгән? Үзе кем соң ул? — бу сорауларның барысына да ул тик гажәпләнү белән генә җавап кайтара ала, ләкин төшенә алмый. Аның тормышын жәбер-золым корып биргән; ул жәбер-золым астын-

да туган, кабергә дә ул жәбер-золым астында керәчәк. Менә хәзер аның аңы да кайтты кебек,—ләкин аңның бу кешегә ни кирәге бар? Ни өчен кайтты ул аң? Рәхимсез рәвештә сораулар куеп та ул сорауларны жавапсыз калдыру өченме? Һәлак булган тормышы яңадан үзенәң жимерек кабырчыгына кереп утырсын өченме? Ләкин бит бу кабырчык тормыш басымына инде чыдый алмый.

Нинди үкенеч! Уянып киткән аңы үзе белән тынычлык та, өмет тә алып килмәде, ә терелгән вөждән, бердәнбер котылу юлы итеп, үз-үзенә файдасызга гаепләп яшәү юлын гына күрсәттә. Элек тә бөтен тирә-юне караңгы иде, хәзер дә караңгы, тик хәзер бу караңгылык жан көйдергеч истәлекләр белән тулган; элек тә аның кулларында авыр чылбыр иде, хәзер дә шул ук чылбыр, тик хәзер ул икеләтә авырая төште, чөнки аның чылбыр икәнән ул аңлады. Исерекбашның күз яшьләре файдасызга елга булып ага; каршысына килеп туктаган яхшы кешеләр аңа әйтәләр: эчкән аракыларың елый синең, диләр.

Бичара исерекбаш үкереп-үкереп куя.

— Атакайгынам! Нишләргә инде миңа... чыдар хәлем калмады! — ди, ә халык төркеме, аны мыскыл итеп, хачылдап көлә. Аның әле бервакытта да, хәзерге минуттагы кебек, аек башлы чагы булганы юк, эш тик шунда, ул вөждәңга тап булды, шушы бәхетсез табылдык хәзер аның мескен йөрәген өзгәли. Ә кешеләр моны аңламыйлар. Әгәр алар үзләре шушы нәрсәгә тап булсалар, дөньяда ачы хәсрәт барлыгын белгән булырлар иде, кинәт табылган вөждән хәсрәтенең барлык хәсрәтләрдән дә ачырак икәнән, әлбәттә, аңлаган булырлар иде. Алар каршында үкереп-үкереп елаучы исерекбаш ни дәрәжәдә кол, рухы белән ни дәрәжәдә бозык булса, үзләре дә шул ук дәрәжәдә кол һәм әхлаклары ягыннан бозык икәнлекләрен аңлаган булырлар иде.

«Юк, моны ничек кенә булса да кулдан ычкындырырга кирәк! Юкса аның белән эт көненә калып, башың бетәр!» — дип уйлый бичара исерекбаш. Һәм менә үзенә табылдыгын юлга ыргытып калдырам дигәндә генә аны шул тирәдә йөрүче бер городской туктата да, бармак янап, әйтә:

— Син нәрсә, пасквиль китереп ташлау белән шөгыльләнәргә булгансың ахры! — ди. — Моңың өчен ката-лажкага кереп утырганыңны сизми дә калырсың!

Исереkbаш табылдыгын ашык-пошык кесәсенә яшерә дә китеп бара. Кача-поса, як-ягына карана-карана, ул үзенә күптәнгә танышы Прохорычның кабагы янына килә. Иң элек ул шыпырт кына тәрәзәдән карый: кабакта берәү дә юк, ә Прохорыч стойка артында бер үзе йокымсырап утыра; шушы хәлне күргән исереkbаш, күз ачып-йомганчы ишекне ача да, йөгереп барып керә, һәм менә Прохорыч аңына килергә дә өлгерми, куркыныч табылдык аның кулына барып керә.

Прохорыч берникадәр вакыт күзләрен акайтып басып торды; аннары кинәт шабыр тиргә батты. Аңа ни өчендер патентсыз сәүдә итәдер кебек тоелды; ләкин, яхшылап каранып алгач, барлык патентлары,—зәңгәресе, яшеле, сарысы да бар икәнлеккә ышанды. Ул кулына килеп кергән әлегә чүпрәккә карап алды, чүпрәк аңа таныштыр кебек тоелды.

Кылт итеп шунда исенә төште: «Әһә! Бу теге патент сатып алыр алдыннан көч-хәл белән кулдан ычкындырган чүпрәк түгелме соң! Шул! Нәкъ үзе!»

Шулай икәнәненә ышангач, ул ни өчендер шундук: «миңа хәзер бөлөргә генә кала», дип уйлап алды.

— Әгәр эш кешесенә шушындый бер нәжес нәрсә килеп сарыла икән, башың бетте диген! Эшен беркайчан алга бармаячак һәм баруы да мөмкин түгел!

Ул, үзе дә белештермичә, шулай дип уйлап алды һәм кинәт агарынып, калтырап төште, гүя аның күзләренә әле моңарчы күренмәгән бер дәншәт күренде.

Уянган вәждән аңа болай дип пышылдады:

— Ә бит фәкыйрь халыкны арагы белән күбендерү бөтенләй ярыш торган эш түгел!

Прохорыч, куркуыннан үзен-үзе белештермичә: — Хатын! Арина Ивановна! — дип кычкырып жибәрде.

Йөгереп Арина Ивановна килде, Прохорычның нинди «бәхеткә» тап булганын күрүгә, яшелле-зәңгәрле тавыш белән: — Каравыл! Талыйлар! — дип кычкыра башлады.

Прохорыч, табылдыкны китереп ташлаган исереkbаш хакында булса кирәк: «Шушы кабахәт аркасында нишләп бер минут эчендә мин бөтен байлыгымнан мәхрүм булырга тиеш?» — дип уйлады. Борчак-борчак тир тамчылары аның маңгаена бәрәп чыкты.

Ул арада кабакка кешеләр кереп тула башлады; лә-

кин Прохорыч керүчеләрне гадәттәгечә якты чырай белән сыйлау урынына, аларга аракы салып бирүдән баш тартты. Ул гына да түгел, ярлы кеше өчен барлык бәхетсезлекләрнең чишмәсе аракы дип, күңелләрне нечкәрттерлек итеп, исбат итәргә тотынды. Керүчеләр, таңга калып, тыңлап тордылар.

— Бер генә рюмка эчсәң әле бер хәер! Алай булганда ул әле хәтта файдалы! — дип сөйләде ул яшь арамаш: — э бит син чиләкләп чөмерергә чамалыйсың! Чөмереп кара! Моңың өчен сине шундук каталажкага алып китәрләр; анда синең күлмәгенә ачып, әйбәтләп кенә берәз тамызырлар, һәм син аннан бүләк алган кебек чыгып китәрсен! Э бит синең бүләген нибары йөз чыбык! Менә шулай булгач, син уйлап кара, йөз чыбык өчен эчеп йөрүнең, җитмәсә тагы үзеңнең маңгай тирең агызып тапкан акчаңны мин тинтәк башка түләүнең кирәге бармы?

Керүчеләр, таңга калып:

— Ни булды сиңа, Прохорыч? — диделәр. — Акылыңнан яздыңмы әллә?

— Менә мондый бәлагә тап булсаң, син дә акылыңнан язарсың, туган, — диде Прохорыч: — менә син кара әле, мин бүген үземә нинди патент әмәлләдем.

Прохорыч әлегә китереп ташланган вөжданны күрсәтте дә, берәререзгә кирәк түгелме, дип сорады. Ләкин керүчеләр, моның нәрсә икәннен аңлап алгач, кирәк дию түгел, хәтта, өркөп, бер читкә чигенә башладылар.

Прохорыч, шактый ачулы итеп:

— Менә бу патент ичмасам! — дип куйды.

— Нишләмәкче буласың инде син хәзер? — дип сорайлар керүчеләр.

— Хәзер инде миңа үләргә генә калды! Чөнки мин хәзер алдый алмыйм; бичара халыкны аракы белән күбендереп ятарга шулай ук теләгем юк; үлүдән башка берни калмады инде миңа хәзер.

— Әлбәттә! — дип көлештеләр керүчеләр.

— Мин хәзер хәтта болай уйлыйм, — дип дәвам итте Прохорыч: — мондагы савыт-сабаның барысын кырып ташлап, аракысын канауга чыгарып түгәргә кирәк! Чөнки кулыңда моның ише табылдыгы булган кеше аракының исенә дә чыдый алмый.

Прохорычның күңел күзен ачкан игелек аның хатыны Арина Ивановнаның күңеленә кагылмаган иде ахры.

— Түгеп кенә кара! — диде ул, ниһаять, аракыны яклап: — кара син аны, каян килгән инсафлы бәндә!

Ләкин Прохорычны инде жиңу кыен иде. Ул, күз яшьләрен коя-коя, һаман сөйләде дә сөйләде.

— Чөнки, — диде ул: — әгәр дә мәгәр берәү шушын-дый бәхетсезлеккә тап булган икән, ул инде бәхетсез булып калырга да тиеш. Ул үзе турында, мин сәүдәгәр яки купец, дип уйларга да кыймасын. Чөнки бу юккагына үзеңне борчу булачак. Андый кеше үзе турында болай дип кенә уйласын: мин дөньяда бәхетсезнең бәхетсезе — вәссәлам!

Шулай фәлсәфә сата-сата, бер көн үтеп китте; гәрчә Арина Ивановна иренең савыт-сабаны кырып, аракыны канауга түгү ниятенә бик каты каршы төшсә дә, бүген алар тамчы да сата алмый калдылар. Кичкә таба Прохорыч хәтта сөөнә башлады һәм, йокларга ятканда, балавыз сыгып торучы Арина Ивановнага болай диде:

— Менә шулай, жанкисәгем, сөөкле карчыгым! Без бүген бер тиен дә файда китерә алмадык, аның каравы вөжданы бар кешенең жаны нинди тыныч!

Һәм чынлап та, ятуы булды, йокыга китүе булды. Элек, вөжданы — юк, табышы — күп чакта, ул бәреләсугыла йоклый иде, бүген хәтта гырылдамады да.

Ләкин Арина Ивановнаның вөждан турында фикере башкарак. Ул яхшы аңлый, кабак тоткан кеше өчен вөждан файдалы нәрсә түгел, һәм шуның өчен бу чакырылмаган кунактан ничек кенә булса да котылырга карар итте. Көч-хәл белән төнне үткәреп, кабакның тузанлы тәрәзәләренә яктылык сибелүгә, ул йоклап яткан иреннән вөжданны урлады да атылып урамга чыгып китте.

Нәкъ базар көн иде: күрше авыллардан инде йөкле арбалары белән мужиклар килергә чыккан, һәм кварталный надзиратель Элэктримов үзе, тәртип саклау өчен, базарга бара. Ашыгып-ашыгып баручы Элэктримовны күреп алуга, Арина Ивановнаның күңеленә бик матур бер уй килде. Ул бөтен көчкә тегенең артыннан чапты, килеп житүгә, искиткеч осталык белән, шыпырткына, вөжданны тегенең пальто кесәсенә салды да куйды.

Элэктримов жир бит үк булмаса да, бер дә тартынып-нитеп торырга яратмый торган кеше, ә куллары кеше малына үзләре үк сузылып тора. Кыяфәте оятсыз-

лыкның аргы ягына ук барып чыккан булмаса да, *ач-күзнекенә* бик охшаган. Куллары бик үк шук булмасалар да, юл уңаенда очраган нәрсәнең барысын да эләктереп-каптырып китәргә яраталар. Кыскасы, кеше малына шактый хирес бәндә иде.

Кинәт шушы кешенең оятына көч килгәндәй булды.

Базар мәйданына килеп чыкты да карап тора: йөкләрдәге, әржәләрдәге һәм кибетләрдәге барлык нәрсә аныкы түгелдер, ә бүтән кешеләрнекедер кебек тоела. Элек бервакытта да алай булмый торган иде. Үзенең оятсыз күзләрен йодрыгы белән уып алды да уйлады: шаштыммы әллә мин? Әллә төш күрәмме? Бер йөкянына барып басты, кулын китереп салмакчы була, ә кулы күтәрелми; икенче йөк янына килде, мужикның сакалынан тотмакчы булды — о, бу ни хәл! Кулы сузылмый!

Куркып китте.

«Ни булды миңа? — дип уйлады Элэктримов:— Болай бит мин үземнең киләчәктәге бөтен эшемне бозып ташлавым бар! Әллә өйгә кайтып, акыл жыеп килергәме?»

Эмма, бәлки әле, шулай гына да узар дип, кайтмаска булды. Базар буйлап ары-бире йөри; күрә: анда — та-вык, монда — каз, үрдәк, күркә саталар, нәрсә кирәк шул бар, ләкин шушы әйберләр барысы да әйтәләрдер кебек: менә, терсәген якын да бит, тешли алмыйсың!

Ә мужиклар ул арада бөтенләй базындылар: моның, тилереп, үз әйберләренә үзе гажәпләнеп карап торуын күреп, шаярта башладылар. Элэктримовка Аңгыра Миңгерәвич дигән кушамат бирделәр.

— Юк, миңа ниндидер авыру йокты ахры! — дигән карарга килде Элэктримов. Һәм базардан төргәксез-нисез буш кул белән кайтып китте.

Менә ул кайтып бара, ә хатыны аны көтә-көтә уйлый: жанкисәгем картым бүген миңа күпме төргәк алып кайтыр икән? Ни күрсен — берне дә алып кайтмаган. Хатынның йөрәге кайнап китте, иренә очып кунарлык булды.

— Төргәкләреңне кая куйдың? — дип сорады ул аңардан.

Элэктримов:

— Менә вәжданым шаһит... — дип башлаган гына иде, хатыны тагын:

— Төргәкләрен кайда дип сорыйлар синнән?— диде. Элэктримов яңадан:

— Менә вөжданым шаһит...— дип кабатлады.

— Алай булса энә икенче базарга кадәр вөжданыңны ашап тор, миннән ашарга сорыйсы булма!— диде хатыны.

Элэктримовның борыны салынып төште, чөнки ул белә: аның хатыны сүзендә нык тора торган кеше. Пальтосын салып куйды — һәм кинәт бөтенләй үзгәрәп китте! Вөжданы стенада, пальто кесәсендә, калганга күрә, Элэктримов яңадан үзен иркен һәм рәхәт итеп сизде, һәм аңа дөньядагы барлык нәрсә аныкыдыр, ә кешенекә түгелдер кебек тоелды. Ул яңадан үзендә кычкыртып талауга булдыклылык барын сизә башлады.

Һәм, шатлана-шатлана:

— Менә хәзер инде сез минем кулдан ычкына алмассыз, кадерлеләрем!— дип, базарга чабу өчен, ашыкпошык пальтосын кия башлады.

Ләкин бу нинди могжиза! Пальтосын киеп тә өлгөрмәде, тагын күңеле икеләнә башлады. Әйтерсез, аның эчендә ике кеше утыра: берсе пальтосыз — анысы акыртып талый торган оятсыз кеше; икенчесе пальтолы — тартынучан, кыюсыз. Қапкадан чыкмас борын ук юашланып калуын сизсә дә, базарга бару ниятеннән кире кайтмады. Бәлки әле, авыруым бетеп куймасмы, дип уйлады.

Базарга якыная төшкән саен, йөрәге катырак типте; ярты тиен өчен көн буе яңгыр астында, пычракта жан талашып йөргән шушы урта кул һәм ыбыр-чыбыр кешеләр белән татулашырга теләү тойгысы аңарда һаман көчәя барды. Кеше төргәкләренә күз ату түгел, кесәсендә ята торган үз акча янчыгы күңелен тырнап тора башлады, әйтерсез, аның янчыгында үз акчасы түгел, ә кеше акчасы ятканын ул кинәт бик ачык белеп алды. Ниндидер бер мужикның янына килде дә, аңа акча сузып:

— Мә сиңа, туганкай, унбиш тиен көмеш,— диде.

— Ни өчен бу, Аңгыра Миңгерәвич?

— Элекке жәберләүләрем өчен! Хода хакына, кичерә күр мине!

— Я, алла кичерсен үзеңне!

Шулай бөтен базарны әйләнәп чыкты һәм янындагы бөтен акчасын өләшәп бетерде. Шуннан соң жаны тынычланып киткәнән сизсә дә, үзе бик нык уйга калды.

— Юк, мин бүген ниндидер чиргә тап булдым,— дип кабатлап куйды ул үз-үзенә:— булмаса! өйгә кайтыйм әле, кайтышлый күп итеп хәерчеләрне ияртеп алып кайтыйм да, хәзинәдә бары белән аларның тамакларын туйдырыйм!

Әйтелүе — эшләнүе; бер көтү хәерчене ияртеп, үзенә ишек алдына кайтып керде. Хатыны аптыраудан кулларын жәеп жибәрде, тагы нинди генә әкәмәтләр кыла-ныр икән дип, көтеп тора башлады. Ул исә, хатыны яныннан әкрән генә үтеп барышлый, ягымлы гына итеп әйтте:

— Менә, жанкисәгем, хатыным, үзең алып кайтырга әйткән алла бәндәләрен ияртеп кайттым: хода хакы өчен, туйдыр шуларның тамагын.

Ләкин пальтосын кадакка элөп тә өлгермәде, аңа тагын жиңел һәм иркен булып китте. Тәрәзәдән караса, күрә: бөтен шәһәр хәерчесе аның ишек алдына килеп тулган. Күрүен күрә, ләкин аңламый: ни өчен тулган? Шушы хәтле хәерчене суктырасы бармы икәнни?

Ярсып, котырынып, ишек алдына йөгереп чыкты да:

— Нинди кешеләр бу? — дип кычкырды.

Хатыны, ачуланып:

— Ничек нинди кешеләр? Үзең тамакларын туйдырырга кушкан алла бәндәләре ич, — дип куйды.

— Куыгыз үзләрен! Жилкәләренә тамызып-тамызып куыгыз! Менә шулай, менә шулай! — дип, ят тавыш белән кычкырып жибәрде дә, шашып калган кеше төсле, өй эченә ташланды.

Бик озак бүлмәдән бүлмәгә йөреп, һаман уйланды: ни булды миңа? Һәрвакытта рәтле кеше чутында идем бит. Ә хезмәт бурычын үтәүгә килгәндә арслан кебек идем һәм кинәт чүпрәккә әйләндем. Ул хатынына ялына башлады:

— Федосья Петровна! Жаным, бәгырем! Ходай хакы өчен, бәйләп сал мине! Сизәм, мин бүген шундый эшләр эшләп ташлармын, соңыннан бер ел эчендә дә төзәтеп бетереп булмас.

Хатын күрә, Эләкtrimовның эше хәтәр. Чишендереп, урынына яткырды да кайнар чәй эчерде. Чирек сәгатьләп үткәч, алгы бүлмәгә чыкты да уйлый башлады: пальто кесәләрен карап карыйм әле: вак-төяк бакырлары калмадымы икән? Бер кесәсен актарды — буш янчык килеп чыкты: икенче кесәсен актарды — майланып беткән пычрак кәгазь килеп чыкты. Ачып караган иде — аһ итте.

— Менә нинди юлга баскан икән ул бүген!— дип куйды ул үз-үзенә:— кесәсендә вөждан йөртә башлаган!

Һәм уйга талды: бу вөжданны кемгә илтөп аударыйм икән? Кем бу вөждан белән тәмам бөлгенлеккә төшмичә берәз кыбырсынып кына калыр икән? Һәм мондый уйга килде: вөждан өчен иң яхшы урын элек алып-сатучы, ә хәзер финансист һәм тимер юлда уйлап табучы булган еврей Шмуль Давыдович Бржоцкийда булачак.

— Аның, ичмасам, жылкәсе калын!— дигән карарга килде ул:— азапланса берәз азапланыр да, барыбер чыдар!

Шундый карарга килөп, вөжданны саклык белән генә штемпельле конвертка тыкты, Бржоцкийның адресын язып, почта ящигына илтөп салды. Өенә кайтып кергөч, иренә болай диде:

— Хәзер, жанкисәгем, тынычлап базарга бара аласың!

Самуил Давыдыч Бржоцкий үзенөң хатыны, балачагасы белән бергә төшке аш ашап утыра иде. Аның янына сыенган ун яшьлек улы Рувим Самуилович күңеленнән акча операцияләре хәл итөп утыра иде.

— Эттәм, теге син билгән алтын тәнкәне аена егелме плөценттан үстелелгә билсәм, ел ахылына минем күпме аксам булыл?— дип сорады малай.

Самуил Давыдович үз чиратында:

— Нинди процент бит: гадиме, катлаулымы?— дип сорап куйды.

— Билгеле инде, эттәм, катлаулы!

— Катлаулы булса, кырык биш сум да житмеш тиен акчаң булыр.

— Алайса, эттәм, мин үстелелгә биләм!

— Бир, улым, бир, тик кара аны — ышанычлы залог ал!

Икенче ягына жиде яшьлек улы Иосель Самуилович утырган, ул да күңеле белән: ике куян — бер тиен, ярты куян күпме торыр? дигән мәсьәләне хәл итә; аның янында Соломон Самуилович, аңардан арырак Давыд Самуилович утырган; алар бурычка алып торган таш конфет өчен беренчесенөң икенчесенә ничә процент бурычлы булуы турында баш ваталар. Өстәлнөң икенче башында Самуил Давыдычның чибәр генә хатыны Лия Соло-

моновна урнашкан. Аның алдында утырган кечкенә кызлары Рифочка, ни эшлэгәнән дә белештермичә, ана-сының кулындагы алтын беләзеккә сузылып маташа.

Кыскасы, Самуил Давыдович бик бәхетле. Тәвә кошы каурайлары белән, Брюссель челтәрләре белән дип әйтимме, бизәлгән ниндидер гажәеп соусны ашарга жыенып торганда гына, лакей аңа көмеш подноста хат кертәп бирде.

Самуил Давыдович, конвертны кулына алып та өлгермәде, утлы күмергә салынган елан балык шикелле, үрле-кырлы сикерә башлады.

— Нәрсә бу! Нигә кирәге бар моның миңа!— дип кычкырып, ул бөтен гәүдәсе белән калтыранырга тотынды.

Өстәл янында утыручылар аның бу акыру-бакыруларыннан бернәрсә аңламасалар да, көндөзгә ашны дәвам итеп булмаячагын бары да төшенде.

Бу каһәр төшкән көнне Самуил Давыдовичның нинди газаплар кичерүен язып тормыйм; тик шуны гына әйтәм: бу кеше, күрер күзгә чандыр гына, зәгыйфь кенә булса да, иң усал газапларны да каһарманнарча кичерде, сукур бер тиенне дә кайтарып бирергә риза булмады.

Бик яман газәпланган чагында да ул:

— Зарар юк! Зарар юк! Тик син мине, Лия, ныграк тотып тор!— дип, хатынын үгетләп утырды:— шкатул-каны сорый башласам — бирә күрмә! Үлсәм дә бирмә!

Дөньяда котылып булмый торган һичбер төрле авыр хәл булмаганлыктан, бу очракта да котылу юлы табылды. Самуил Давыдовичның кылт итеп исенә төште: үзенә таныш бер генерал башлык булган бер жәмгыяти хәйрия оешмасына күптән инде сәдака бирергә вәгъдә иткән иде, ләкин нигәдер көн саен бирелмичә кала иде. Һәм менә әлегә хәл күптәнге ниятен тормышка ничек ашырырга икәнән үзе үк әйтеп тора.

Уйлануы — эшләнүе. Самуил Давыдович, почта китергән конвертны саклык белән генә ачты да, аның эчендәге посылканы кыскач белән алып, икенче конвертка тыгып куйды, йөз сумлык ассигнацияне дә шунда ук салып, конвертны ябыштырды һәм таныш генералына китеп барды. Шатланган генералның алдына пакетны салып:

— Ваше превосходительство, акча бүләк итәргә теләм!— диде.

— Алаймы! Бик мактаулы эш!— диде генерал:— мин һәрвакыт сезнең... еврей буларак... Давид законы буенча... шулай бит әле?

Генерал буталып калды, чөнки законнарны чыгаручы кеше Давидмы яки бүтән берәүме икәннен ачык белми иде. Инде тәмам рәхәтләнәп калган Самуил Давыдович:

— Точно так,— дияргә ашыкты.— Ләкин бит, ваше превосходительство, безнең еврейлек шул хәтле генә. Без бит тышкы яктан гына еврей, күңелебездән бөтенләй рус!

— Бик рәхмәт!— диде генерал:— миңа... христиан буларак... тик шунысы кызганыч... мәсәлән, сез ни өчен... ә?

— Ваше превосходительство... без бит тышкы яктан гына... чын әгәр, тыштан гына!

— Ә шулай да?

— Ваше превосходительство!

— Я, ярый, ярый! Ходай ярлыкасын!

Самуил Давыдыч, канат куйган кебек, өенә очып кайтып китте. Қичергән газәпләрының бөтенесен шул кичне үк онытты һәм бөтен кешене чага торган шундый шаккатыргыч бер финанс операциясе уйлап тапты, икенче көнне беләп алгач, барлык кеше ах та вах килде.

Бичара сөрелмеш вәждән якты дөнья буйлап бик озак вакыт шулай ары-бире сугылып йөрде, меңләгән кешеләрнең кулына кереп чыгарга туры килде аңа. Ләкин берәү дә аны үз янына сыендырырга теләмәде, ә киресенчә, ничек кенә булса да, алдап-юлдап, кулдан ычкындыру ягын чамалады.

Сыенырга урын таба алмыйча, гомерен ятлар кулында үткәру ахырда бу бичараның үзен дә туйдырды. Һәм менә ул үзенең соңгы хужасына, базарда тузан белән сату итеп тә һич баеп китә алмый торган бер мещанга, болай дип ялынды:

— Нигә сез мине жәберлисез! Нигә сез мине, кирәк-мәс бернәрсә шикелле, атып-бәреп йөртәсез?

Мещан үз чиратында аңардан болай дип сорады:

— Вәждән хәзрәтләре, беркемгә дә кирәгең булмагач, синең белән мин нишлим?

— Ә менә син нишлә,— диде үзенең жавабында вәждән:— син миңа бер рус баласын эзләп тап, тап та

аның саф күңелен минем каршымда ач. Һәм мине шул күңелгә яшер! Гөнаһсыз сабый, бәлки, мине үзенә сыендырыр һәм карап үстерер, үзенә тиң күрер, бәлки, минем белән бергә халык арасына чыгар.

Бөтенесе вөждан дигәнчә эшләнде. Мещан, бер рус баласын табып китереп, аның саф күңелен ачты да вөжданны шунда күмде.

Үсә әлеге бала, аның белән бергә күңелендә вөждан да үсә. Бервакыт бу сабый олы кеше булып үсеп житәр һәм аның зур вөжданы булыр. Һәм шул вакытта барлык ялган, мәкерлек һәм көчләүләр юкка чыгар, чөнки бу вөждан юаш вөждан булмас, бөтенесен дә үз дигәнненчә эшләргә теләр.

КЫРГЫЙ АЛПАВЫТ

Кайсы патшалыктадыр, кайсы дэүлөттөдөр бер алпавыт яшэгән, ди; яши икән, якты дөньяга карап сөөнөп бетә алмый икән. Бөтен нәрсәсә житәрлек аның: крестьяннары да, икмәге дә, терлеге дә, жире дә, бакчалары да. Тәне ак, йомшак, симез, укыганы «Хәбәр» газетасы, үзе аңгыра икән.

Бер тапкыр бу алпавыт аллага болай дип ялвара башлый:

— Раббым! Биргәнеңә бик шөкер, бөтен нәрсәм бар. Тик бер генә нәрсә күңелемә ошамый: патшалыгыбызда мужиклар бик үрчеп китте!

Ләкин алла бу алпавытның аңгыралыгын белгән һәм аның ялваруына колак салмаган.

Күрә алпавыт, мужиклар кимемиләр, ә көн саен арталар,— күрә һәм шүрли башлай: бөтен байлыгыңны ашап бетерсәләр нишләрсен?

Мондый хәлдә ни эшләргә икән дип, алпавыт «Хәбәр» газетасын укып карый. Анда: тырыш! диелгән.

— Бер генә сүз язылган,— дип куя аңгыра алпавыт,— ләкин алтын сүз ул!

Һәм тырыша башлай, тырышканда да: алай-болай гына түгел, ә һаман кагыйдә буенча тырыша. Крестьянның тавыгымы алпавыт солысына керә — аны хәзер, кагыйдә буенча, ашка тотып сала; берәр крестьян алпавыт урманында яшерен генә утын-мазармы кисә — утынны хәзер үз йортына китертә, ә кисүчегә, кагыйдә буенча, штраф сала.

— Быелгы елларда мин аларга күбрәк штраф белән йогынты ясым,— ди ул күршеләренә.— Чөнки штрафны алар аңлырак бирәләр.

Күрәләр мужиклар: гәрчә аңгыра булса да, алпавытның акылы дәү. Шундый кысрыклады ул аларны, борын сузарлык та урын калмады; кая гына карама-сыннар — җавап бер: ярамый, рөхсәт юк, сезнеке түгел! Терлекне сугарырга чыгарсаң — алпавыт кычкыра: су минеке! Тавык басу капкасыннан уза калса — алпавыт кычкыра: җир минеке! Жир дә, су да, һава да — барысы да аныкы булып китте. Өен яктыртырга чырасы калмады мужикның, идәннен себерергә чыбыгы калмады. Менә шунда мужиклар бөтен авыл белән аллага ялвара башладылар:

— Я раббым! Гомер буге шулай азап чиккәнче, балачагаларыбыз белән бергә бетсәк, ансатрак булып иде!

Мәрхәмәтле ходей ятимнәрнең яшь коеп ялваруларын ишетте, һәм аңгыра алпавыт биләмәләренә бер генә жирендә дә бер генә мужик та калмады. Кая китеп беткәннәрдер ул мужиклар — берәү дә күрмәде, тик кинәт кибәк өермәсе күтәрелгәннен һәм мужикларның киндер штаннары, кара болыт кебек, һавада очып барганын гына кешеләр күрәп калды. Алпавыт балконга чыга да иснәп карый: барлык биләмәләрендә һава чип-чиста булып киткән. Билгеле, бик канәгать була ул. Хәзер инде мин үземнең ак, йомшак, симез тәнкәемне рәхәттә йөздөрермен! — дип уйлый.

Шулай яши башлай ул, яши дә уйлый: ничек итеп җанга рәхәт табарга?

«Үземдә театр ачып җибәрим әле! Артист Садовскийга языйм: янәсе, килеп чык миңа, сөекле дус! Үзен белән артисткалар да алып кил!»

Артист Садовский риза була; үзе дә килә, артисткаларны да алып килә. Ләкин күрә, алпавытның өе буп-буш: театр куярга да, пәрдә күтәрергә дә кеше юк.

Садовский алпавыттан сорый:

— Қая куеп бетердең соң син крестьяннарыңны?—
ди.

— Алла, минем догамны ишетеп, барлык биләмәләремне мужиктан тазартты.

— Аңгыра алпавыт икәнсең син, туган! Син аңгырага юынырга кем су кертә соң?

— Минем инде әллә ничә көн юынганым юк.

— Димәк, битендә гөмбә үстерергә жыенасың икән,—
ди Садовский һәм, шул сүзне әйткәч, үзе дә китә, артист-
каларны да алып китә.

Алпавытның якын тирәдә генә дүрт таныш генералы бар икән; шуларны искә төшереп, ул болай дип уйлап ала: ни өчен соң әле мин гел гран-пасьянс¹ та гран-пасьянс уйныйм? Генераллар белән бишәүләп пулька² уйнап карарга кирәк!

Әйтелүе — эшләнүе. Көнен билгеләп, чакыру кәгазьләре яза да хатларны адреслары буенча жиберә. Генераллары, гәрчә чын генераллар булсалар да, ач икәннәр, шуңа күрә бик тиз килеп житәләр. Қиләләр дә гажәпләнеп бетә алмыйлар. Нәрсәдән алпавытның һавасы шулай чистарып киткән?

Алпавыт мактана:

— Алла, ди, минем догамны ишетеп, барлык биләмәләремне мужиклардан тазартты,— ди.

— Ах, бу бик яхшы булган,— дип, генераллар алпавытны мактыйлар.— Димәк, хәзер сездә холоплар исе бөтенләй булмаячак?

— Бөтенләй,— дип җавап бирә алпавыт.

Бер тапкыр пулька уйныйлар, ике тапкыр пулька уйныйлар; генералларның аракы эчә торган сәгәтьләре житә, борчыла башлыйлар, ары-бире караналар.

— Генерал әфәндедәр, сезнең капкалап аласыгыз килә ахры?— ди алпавыт.

— Начар булмас иде, алпавыт әфәнде!

Өстәл яныннан торып, алпавыт шкапка килә һәм аннан кеше саен берәр леденец һәм берәр прәннек китерә.

Генералларның күзләре акаеп китә:

— Нәрсә соң бу?— дип сорыйлар.

¹ Гран-пасьянс — ялгыз уйнала торган карта уены.

² Пулька — акчалы уен.

— Менә хэзинәдә бары белән тамак ялгап алыгыз!

— Безгә ит булса икән! Ит булса икән безгә!

— Итем юк шул минем, генерал эфэнделәр, чөнки алла мине мужикларымнан коткарганнан бирле, кухнядагы мич тә ягылганы юк!

Ачуланалар аңа генераллар, шундый ачуланалар, хэтта генералларның тешләре шык-шык итә башлый.

— Үзең нәрсә дә булса тыгынасындыр ич син?— дип кычкыралар алпавытка.

— Пешмәгән нәрсәләр генә ашап торам, аннары менә прәннекләрем бар әле...

— Аңгыра алпавыт икәнсең син, туган!— диләр генераллар һәм, пульканы уйнап бетермичә, өйләренә таралалар.

Икенче тапкыр аңгыра дип атыйлар бит инде. Уйга калмакчы иде инде алпавыт, ләкин шушы вакытта күзләренә карталар чалынды да, бөтен нәрсәгә кул селтәп, гран-пасьянс уйный башлады.

— Карап карарбыз, либерал эфэнделәр, кем кемне жиңәр икән,— дип сөйләнде үзе.— Чын каты күңеллекнең нәрсәләр эшли алганын исбат итәрмен әле мин сезгә.

Үзе «дамский каприз» уенын уйный, үзе уйлана: рәттән өч тапкыр чыкса, димәк, карап тик кенә торырга кирәкми дигән сүз. Үч иткән кебек, уйнаган саен чыга, уйнаган саен чыга! Ницбер шиге калмады хәзер.

— Язмыш үзе үк төртеп күрсәтеп торгач, димәк, ахырга хәтле каты күңелле булып калырга кирәк. Хәзергә гран-пасьянс уйнау җитеп торыр, барып берәз эш белән шөгыльләнәм.

Һәм менә бүлмәдән бүлмәгә йөри башлый ул, йөрийөри дә утырып тора. Һаман уйлана: мужикларның исе дә булмасын өчен, бөтен нәрсәне гел пар машинасы белән дә пар машинасы белән эшлэтәчәк ул; Англиядән фәлән төрле, фәлән төрле машиналар китертәчәк. Жимеш бакчасы утыртып жибәрәчәк: менә биредә грушалар, кара жимешләр үсәчәк; менә биредә — персиклар, биредә — әчтерхан чикләвеге! Тәрәзәдән караса—ни күрсен, барысы да ул уйлаганча, нәкъ ул дигәнчә үсеп тора! Груша агачлары, персик, абрикос агачлары, чуртанның кушуы буенча, жимешләренә авырлыгыннан сыгылып-сыгылып төшкәннәр, ә ул үзе — жимешләргә машина белән генә жыя да авызына каба! Аннары ул нинди сыерлар үрче-

тәчәге турында уйлый башлай: ул сыерларның тиресе дә, ите дә булмаячак, гел сөттән, гел сөттән генә тора-чаклар! Ул үстерәчәк жир жиләге гел икеле дә өчле булачак, кадакка бишәү генә керәчәк, Москвага илтәп, әллә нихәтле сатачак ул аны. Ахырда, уйлый-уйлай арып да көзгә янына килә ул, үзен карамакчы була, караса — ни күрсен, көзгегә бер вершок тузан утырган...

Онытылып китеп, кинәт:

— Сенька!— дип кычыра да, исенә төшәп, әйтәп куя:— Вакыт житкәнче шулай торсын әле! Катыйкүңеллекнең нәрсәләре эшли алганын исбат итәрмен әле мин либерал әфәнделәргә!

Қараңгы төшкәнче шулай селкенеп йөри, йөри дә — аннары йокларга ята.

Ә төшәндә өнәндәгесеннән дә күңеллерәк төшләр күрә ул. Имештер, аның нык торучанлығы турында губернатор үзе беләп алган да исправниктан сорый: «Безнең өяздә нинди катыйкүңеллек бәндә кисәге табылган ул?» — ди. Аннары, имештер, шушы нык торучанлығы өчен аны министр иткәннәр икән, һәм ул, орденнар тагып: катыйкүңеллек һәм карап кына тормагыз! дип циркулярлар яза икән. Аннары, имештер, ул Евфрат белән Тигр ярларында йөри икән...

— Хава, дуслым минем!— ди, имеш, ул.

Ләкин менә барлык төшләрен дә күрәп бетерде, торырга кирәк.

Ул, онытылып, тагын:

— Сенька!— дип кычырып жибәрә, ләкин, кинәт исенә төшә дә... башын бөгә.

— Нәрсә белән шөгыйльләним икән?— дип сорый ул үзеннән.— Ичмаса, берәр шайтаны киләп тә китми!

Һәм менә шушы сүздән соң кинәт капитан-исправник үзе киләп төшә. Бик сөенеп китә ахмак алпавыт; шкаф янына йөгәрәп барып, аннан ике прәннек ала да уйлай: бу шушының белән канәгать булып калса кирәк!

— Алпавыт әфәнде, зинһар, әйтегез әле: нинди мөгжиза белән сезнең крестьяннарыгыз кинәт юкка чыктылар?— дип сорый исправник.

— Ә менә болай: алла, минем догам буенча, барлык биләмәләремне бөтенләй мужиктан тазартты.

— Алай икән; алпавыт әфәнде, ә сез белмисезме, алар өчен имана кем түләр?

— Имана? Алар! Алар үзлөре! Аларның изге бурычлары ул!

— Алай икән; ә ул имананы алардан ничек жыйрга, алар бит, сезнең догагыз буенча, бөтен жир йөзөнә чәчелгәннәр.

— Ансын инде... мин белмим... мин үзем түлөргә риза түгел!

— Алпавыт әфәнде, иманасыз, налогсыз һәм бигрәк тә арагы һәм тоз регалиясе¹ булмаган хәлдә казначейство яши алмый, шул сезгә мәгълүм түгелмени?

— Алай булса... мин каршы түгел! Бер рюмка арагы түләрмен!

— Беләсезме сез шуны: сезнең аркагызда базарыгыздан бер кисәк ит, бер кадак икмәк сатып алып булмый. Беләсезме, моның нәрсә белән бетүе мөмкин?

— Куйсагыз ла! Үз тарафымнан, мин бөтенесен дә бирергә риза! Менә ике бөтен прәннек!

— Ахмак сез, алпавыт әфәнде!— ди исправник, катып беткән прәннекләргә хәтта күз дә салмастан, кайта да китә.

Бу юлы алпавыт чынлап та уйга кала. Менә өченче кеше инде аны юләр дип атады; өченче кеше инде, аңа карап торды-торды да, төкереп, китеп барды. Чынлап та юләрме икәнни ул? Күңелендә кадерләп саклаган каты торучанлык, гади телгә күчәргәч, бары тик ахмаклык һәм тилелек кенә буламы икәнни? Шулай ук, тик аның каты торучанлыгы аркасында гына иманалар һәм регалияләр тукталдымы икәнни, базарда бер кадак икмәк, бер кисәк ит табарга мөмкин булмый башладымы икәнни?

Шундый әкәмәт нәрсә китереп чыгаруын уйлап, рәхәтеннән башта пырхылдап жибәрә алпавыт, чөнки ахмак алпавыт бит ул, ләкин соңыннан исправникның: «беләсезме, моның нәрсә белән бетүе мөмкин?» — дигән сүзләре исенә төшә дә чынлап ук шүрләп куя.

Гадәтенчә бүлмәдән бүлмәгә арлы-бирле йөрәп, уйлана башлый: нәрсә булуы мөмкин? Андый-мондый күчәрәп утырту-мазар түгелдер ич? Мәсәлән, Чабаксарга? Яисә, Варнавинга?

— Миңа ни, Чабаксарга да ярый. Ичмаса, дөнья күңел катылыгының нәрсә икәнлегенә ышаныр иде,—дип

¹ Регалия — нәрсәдән дә булса доход алу хокукы.

сөйлөнө алпавыт, э үзе, үз күңеленнән яшереп, болай дин уйлый: «Чабаксарда, бәлки, мин үземнең жанкисәгем мужигымны очратып куймаммы?» Йөри-йөри дә утыра, аннары тагын йөрөргә тотына. Нәрсә янына гына килмәсен, барлык нәрсә әйтә кебек: ахмак та соң син, алпавыт әфәнде! Күреп тора ул: бүлмә буйлап кача-поса бер тычкан баласы карталарга таба елыша, гран-пасьянс уйный-уйный, майланып беткән карталар бу, тычкан баласының аппетитын кузгатырлык карталар.

— Қшш,— дип, ул тычкан баласына кычкырып куя.

Ләкин тычкан баласы акыллы икән, Сенька булмаганда алпавытның тычканны берни эшләтә алмаячагын аңлый икән. Алпавытның куркытуына каршы, ул койрыгын гына болгап жибәрә дә, ялт итеп, диван астына кереп китә: «Туктале, ахмак алпавыт! Күрерсең әле күрмәгәнеңне! Қарталарыңны гына түгел, майланарак төшкәч, халатыңны да ашармын әле мин синең!» дигән-дәй, ул диван астынан карап тора.

Күпмедер, азмыдыр вакыт үткәч, бервакыт алпавыт күрә: бакчасындагы юлларны шайтан таяклары басып киткән, агач араларында төрле еланнар да хәшәрәтләр мыжлап яталар, э паркта ерткыч хайваннар улый. Бер тапкыр нәкъ усадьба янына бер аю килеп утыра да, тәрәзәдән алпавытка карап, ялмана башлай.

— Сенька!— дип, алпавыт кычкырып жибәрә, ләкин кинәт, исенә төшөп, еларга тотына.

Әмма күңел катылыгы һаман бетми әле. Берничә тапкыр ул йомшый да башлаган иде инде, ләкин күңеле эри башлаганны сизүгә, шундук «Хәбәр» газетасын алды да бер минут эчендә тагын ярсыды.

— Юк, бөтенләй кыргыйлансам кыргыйланыйм, кыргый хайваннар белән бергә урманда йөрсәм йөрим, ләкин бер кеше дә: Россия дворянины князь Урус-Кучум-Қильдибаев принципларыннан чигенде, дип әйтә алмасын!

Һәм менә ул кыргыйга әйләнде. Гәрчә бу вакытта инде көз житеп, шактый гына суык булса да, ул хәтта суыкны да сизми. Борынгы Исав¹ кебек, башыннан аякларына хәтле йон басты үзен, э тырнаклары тимер кебек булдылар. Борынын инде ул күптән сеңгерми, күбрәк дүрт аякланып йөри һәм шулай йөрүнең иң килешле, иң уңайлы йөрү булганын элек белмәгән булуына хәтта

¹ Исав — кыргый кеше мәгънәсендә.

гажәпкә қала. Кеше кебек сөйләшә дә алмый башлады: ни сызгыруга, ни ыжгыруга, ни үкерүгә охшамаган, ниндидер шатлыклы кычкыру тавышын үзләштереп алды ул. Ләкин койрыгы юк әле.

Кайчандыр үзенә ак, йомшак, симез тәне рәхәттә гизгән шушы паркка чыга да, мәче кебек, күз ачып йомганчы агач башына атылып менеп, шунда сагалап утыра. Куян, килеп, арт тәпиләренә күтәрелгән килеш, тыңлап тора башласа (ягъни, берәр жирдә куркыныч нәрсә юкмы?) — ул ялт агач башыннан! Ук шикелле, атылып төшә, куянга барып ябыша, тырнаклары белән аны ертып ташлый һәм бөтен эчәгеләре белән, хәтта тиресен дә калдырмыйча, ашы да бетерә.

Һәм ул бик көчле, коточкыч көчле булып китте, хәтта теге кайчандыр аңа тәрәзәдән карап торган аю белән дуслашырга үзенә хакы бар дип саны башлады.

— Михайло Иванович, телесеңме, икәү бергә куянарға каршы поход ясыйбыз? — диде аюга.

— Нигә теләмәскә! — дип җавап бирде аю. — Ләкин син, туган, юкка гына мужикларыңны бетергәнсең.

— Ни өчен юкка гына?

— Чөнки, сез дворяннары тотып ашауга караганда, мужикны ашау күп уңайлырак иде. Менә шуның өчен мин сиңа туп-туры әйтәм: гәрчә минем дуслым булсаң да, ахмак алпавыт син!

Ә ул арада капитан-исправник, гәрчә алпавытларны яклаучы кеше булса да, мужикларның җир йөзеннән юкка чыгулары фактын белгәч, хәбәр итмичә калырга кыймый. Губернадагы начальниклар да, аның хәбәр итүеннән борчуга төшеп, исправникка болай дип язалар: ничек уйлыйсыз, хәзер иманаларны кем түләр? Кабакларда аракыны кем эчәр? Гаепсез шөгыйльләр белән кемнәр шөгыйльләнер? Капитан-исправник җавап бирә: янәсе, казначействоны хәзер бетерергә кирәк, ә гаепсез шөгыйльләр инде үзләреннән үзләре беттеләр, алар урынына өяләрдә талау, юл басу һәм үтерүләр таралды. Янәсе, шушы арада аны да, ягъни исправникны, аю дисәң, аю түгел, кеше дисәң, кеше түгел, ниндидер бер жанвар тотып ашы язды, шушы аю-кеше теге ахмак алпавыт түгелме икән? дип шикләнә ул, бөтен чуалышны башлап җибәрүче шул алпавыт бит.

Начальниклар, борчуга төшеп, киңәшләр дә карар бирәләр — мужикларны тотып кире кайтарырга, ә бөтен

чуалышны башлап жибəргəн ахмак алпавытка бик нə-
закəтле итеп кенə аңлатырга: ягъни, фанфаронлыгыңны
ташла һәм иманаларыңның казначействога килүенə тот-
карлык итмə.

Шушы вакытта, юри эшлəгəн кебек, губерна шəһərə
өстеннən, аерылып чыккан умарта иле шикелле булып,
мужиклар очып баралар һәм бөтен базар мəйданын
сарып алалар. Бу байлыкны шундук жыялар да, зур
корзинага тутырып, əязгə озаталар.

Менə бервакыт бу əяздə яңадан кибəк исе, илəнгəн
сарык тиресе исе аңкый башлый; шул ук вакытта ба-
зарда он да, ит тə, һəртөрле терлек-туар да күренə баш-
лый, ə имананы бер көн эчендə шулкадər күп китерə-
лэр, казначей, шул хəтле акчаны күреп, гажəплəнүен-
нən куллары белən ботларына чаба да кычкырып жи-
бərə:

— Қаян аласыз сез, шельмалар?

Ә алпавыт нишлəдє? дип, укучылар миннən сорар.
Моңа мин болай дип жавап бирə алам: бик зур кыен-
лыклар белən булса да, аны да тоттылар. Тотуга шун-
дук борынын сеңгерттелэр, юындырдылар һәм тырнак-
ларын кистелэр. Аннары капитан-исправник аңа тиешле
аңлату ясады, кулыннан «Хəбər» газетасын тартып
алды һәм, алпавытны Сенька карамагына тапшырып,
үзе китеп барды.

Ул алпавыт бүгөн дə исən. Гран-пасьянс уйный, үзе-
нең урманда торган чакларын сагынып, ямансулуй, би-
тен-кулын көчлəп кушсаң гына юа һәм вакыт-вакыт мөг-
рəп куйгалый.

АКЫЛЛЫ БАШ ПЕСКАРЬ

Булган, ди, бер пескарь балыгы. Аның атасы да, анасы да бик акыллы булганнар, ди; елга суында әкренләп кенә озын гомер кичергәннәр, ди. Қазанга эләкмәгәннәр, чуртанга тап булмаганнар. Улларына да шундый ук гомер теләп үлгәннәр. «Қара аны, улым,— дигән карт пескарь үлгән чагында,— рәхәт яшисең килсә, ике күзең дүрт булсын».

Яшь пескарьның акылы үзеннән зур булган, ди. Бервакытны ул шушы акылы белән уйлап-уйлап караган да күргән: кая гына борылмасын, барлык жирдә аңа мат. Су тулы зур-зур балыклар йөзеп йөри, ә ул барысыннан да кечкенәрәк: теләсә кайсы балык аны йотып жибәрә ала, ә ул берәүне дә йота алмый. Йота алмый гына түгел, йотуның кирәклеген дә аңламый. Қысла аны үзенә кайчысы белән урталай кисеп ташлай ала, су борчасы — аның сыртына кадалып, тәнкәсен корыта ала. Хәтта үз ише пескарьлар да тынғылык бирми: аның озынборын тотканын күрделәр исә, көтүләре белән ябрылалар да талый башлайлар. Талап алалар да үзара түбәләшергә тотыналар, озынборынны гына юкка өзгәләп бетерәләр.

Ә кеше? Нинди явыз жан бит ул кеше дигәнең! Мекен пескарьны юкка һәлак итү өчен нинди генә мәкерлекләр уйлап чыгармаган ул! Жылыммы кирәк, ятьмәме, мурдамы һәм, ниһаять, кармак! Инде кармактан да мәгънәсезрәк нәрсә бармы икән? Жәп очына кәкре тимер чыбык эләктерелгән дә, аңа я селәүчән, я чебен кидерелгән... Кидерелүе дә адәм рәтле түгел бит әле! Бөтенләй табиғый булмаган рәвештә дип әйтергә мөмкин! Ә бит пескарь дигәнең нәкъ менә шушы кармакка бик күп элэгүчән була!

Атасы картның аңа кармактан сак булу турында күп тапкырлар әйткәне булды. «Иң курыкканың кармак бул-

сын!— ди торган иде ул.— Чөнки, кармак бик мәгънә-сез корал булса да, без пескаръялар белән эш иткәндә никадәр мәгънәсезрәк булса, шулкадәр яхшырак. Мәсәлән, безгә чебен ыргыталар, әйтерсең, безне сыйламак булалар; барып ябышуың булды — беттең, чебендә си-нең үлемен!

Аннары карт үзенә бер тапкыр чак-чак кына казанга эләкмичә калуы турында сөйли торган иде. Ул көнне аларны артель белән ауларга чыкканнар. Елганы жылым белән аркылы бүлеп алганнар да шул килеш ике чакрымлап су төбеннән өстерәгәннәр дә өстерәгәннәр. Шул вакыт коточкыч күп балык эләккән! Чуртаннармы дисең, алабугалармы, чабаклармы, кызыл канатлармы, эт балыкларымы, хәтта юшкынга күмелеп яткан ялкау корбан балыкларына хәтле елга төбеннән актарып чыгарганнар! Ә пескаръяларның хәтта исәбе-хисабы булмаган. Елга төбеннән өстерәп килгән чакта карт пескаръя шул хәтле курыккан,— моны сөйләп тә, язып та бетерерлек түгел. Өстерәп баралар, кая алып баралар — белми карт пескаръя. Бер ягында — чуртан, икенче ягында — алабуга; менә хәзер-хәзер я тегесе, я бусы тотып ашар, дип уйлый ул, ә тегеләр — тимиләр... «Ул вакытта, туганкай, ашау кайгысы түгел иде шул». — Барысының да уенда бер генә нәрсә булган: үлем сәгәте житте. Ничек һәм ни өчен житкән бу үлем сәгәте — берәү дә белмәгән. Менә бервакытны жылымның очларын берберенә якынайта башлаганнар, яр буена өстерәп чыгарганнар да жылым койрыгындагы балыкларны үләнгә бушатырга тотынганнар. Менә шунда карт пескаръя уханың нәрсә икәннен белеп алган. Қом өстендә ниндидер бер кызыл нәрсә жылфердәп тора икән; үзеннән соры төтен күтәрелә икән; шундый эссе, карт пескаръя шундук әлсерәп төшкән. Болай да сусыз эше харап, ә анда эссе бәрәп тора... Ишетә бу: «ут» дип сөйләшәләр. Ә ут өстенә ниндидер кара әйбер куелган, ә аның эчендәге су, өермә вакытындагы күл суы кебек, үрле-кырлы сикерә. Сөйләшәләр: бу «казан», диләр. Аннары: «сал балыкны казанга» — «уха» булыр, ди башлаганнар. Тотынганнар балык халкын казанга тутырырга. Балыкчы ала икән дә чапылт балыкны казанга — теге әүвәле чумып китә икән, аннары, тилергән шикелле, өскә атылып чыга икән, аннары яңадан чума икән — чума да тынып кала икән. Янәсе, «уха»ны татыган була икән балык. Башта, сай-

лап-нитеп тормастан, салганнар да салганнар, аннары бер балыкчының күзе карт пескарьга төшкән: бу бармак башы хәтле балыктан ухага нинди файда булсын! Үссен бераз елгада, дигән. Қойрыгыннан тотып, тегене суга җибәргән. Ул да тинтәк түгел бит, тизрәк өйгә сыпырткан. Чабып кайтып керсә, ни күрсен, хатыны ни үле, ни тере килеш оясыннан карап тора икән...

Қарт пескарь уханың нәрсә һәм нидән икәннен шул вакыт нихәтле генә аңлатмасын, ләкин бүгенгә хәтле уханы аңлап җитүчеләр елгада бик сирәк эле.

Әмма ул, малай пескарьны әйтәм, әтисенең сабакларын бик яхшы отып калды һәм мыегына бөтереп куйды. Аң-белемле, уртача либераль пескарь иде ул, бу дөнъяда тормыш сөрү, чебен йоту кебек, ансат түгел икәннен белә иде.— «Ике күзең дүрт булсын,— диде ул үз-үзенә,— югыйсә каптың куйдың булыр». Һәм шулай гомер кичерергә тотынды. Иң әүвәл ул үзе өчен оя уйлап тапты, бу ояга аңардан бүтән берәү дә керә алачак түгел иде. Ел буе борыны белән шушы ояны казыды ул. Шул бер ел эчендә, эле юшкын эчендә кунып, эле су эреkmәне астында, эле кыяк арасында төн үткәреп, нихәтле куркынычлар кичерде ул. Ахырда, әйбәтләп казып бетерде. Шундый чиста, шундый таман,— нәкъ менә үзе сыярлык кына. Аннары, үзенең торагы турында болай карар итте: төнлә белән, барлык кешеләр, жанварлар, кошлар, балыклар йоклаган чакта мацион¹ ясармын, ә көндез — ояма посармын да дерелдәп утырырмын. Ләкин бит ни итсәң дә ашарга-эчәргә кирәк, ә ул жалованье алмый, хезмәтчеләр тотмый, шуңа күрә мондый нияткә килде: төш вакытында, барлык балыклар тамакларын туйдырып бетергәч, беразга оямнан чыгып йөрермен һәм, ходай насыйп итсә, бәлки, бер-ике чебен-черки дә тотып кайтырмын. Ә инде тотып кайта алмасам, ач килеш булса да ояма посып, тагын дерелдәп утырырмын. Чөнки, тук карын белән үлеп китүгә караганда, ашамый-эчмичә булса да, яшәгәнең яхшырак.

Һәм шулай итә дә ул. Төнлә мационга чыга, ай нурында коена, ә көндезләрен, оясына посып, дерелдәп утыра. Тик төш вакытларында гына, тамак ялгап булмасмы дип, чыгып кергәли,— ләкин төш вакытында нәрсә тотып булсын соң! Ул вакытта озынборын да, бөр-

¹ Мацион — йөрергә чыгу.

күгә чыдый алмыйча, яфрак астына яшеренә, кортлар да кайры астына кереп яталар. Су эчә дә безнең пескарь — шуның белән эшен бетте. Көннәр буе оясында ята, төннәрен рәтләп йокламый, туйганчы ашый алмый һәм башында һаман бер уй: бүгенгә исән, ох, иртәгә ни булыр?

Гөнаһ шомлыгына каршы, йокымсырап-нитеп киткән чакларында, төш күрә иде ул: имештер, аның отыш билеты бар икән, шул билетка ул ике йөз мең сум откан икән. Сөенеченнән үзен-үзе белештермичә, икенче ягына борылып ятканда, ни күрсен: танавы яртылаш оядан чыгып тора... Шул вакыт берәр чуртан кисәге якын тирәдә булган булса, нишләр идең! Оясыннан тартып чыгарган булыр иде ул аны!

Бервакыт безнең пескарь уянып китте дә күрде: нәкъ аның оясы каршында кысла тора. Сөяк күзләрен аңа таба акайткан да, сихерләнгәнсыман, һичбер хәрәкәтсез тора да тора. Мыеклары гына агымда кыймылдый. Шул вакытта курыкканын белсәгез! Төштән алып кичкә кадәр, караңгы төшкәнче, кысла аны шулай сагалап торды, ә ул дерелдәде дә дерелдәде.

Икенче тапкыр, таң алдыннан оясына кайтып, инде рәхәтләнеп йоклыйм дигәндә генә, караса, чуртан, каян килеп житкәндер, ояның янында ук тешләрен шалт-шолт иттереп тора. Ул да безнең пескарьны көн буе сагалап торды, әйтерсез лә, аны күрүдән тамагы тук булды. Ә ул исә чуртанны да алдады: чыкмады оясыннан, һәм вәссәлам.

Андый хәлләр бер генә түгел, ике генә дә түгел, ә көн саен диярлек булып тора иде. Һәм көн саен ул, дер-дер калтырап, жңңеп чыга иде һәм көн саен әйтә иде: аллага шөкер! Исән!

Ләкин ул гына аз: безнең пескарь өйләнмәде, балалары булмады, ә атасының семьясы бик зур иде аның. Ул болай фикер йөртте: этигә тормыш итү уен булган! Ул заманнарда чуртаннар да йомшак күңеллерәк булганнар, алабугалар да безнең шикелле вак-төяккә кызыкмаган. Ә инде бер тапкыр ул ухага элгә язган икән, анда да коткаручы бер карт табылган! Хәзерге заманда, елгаларда балык бетә башлаганнан бирле, пескарьлар да кеше рәтендә йөри башлады. Кая инде монда семья: асрау, үзең гомер итә алсаң да бик әйбәт!

Шулай, дер-дер килеп, акыллы баш пескарь йөз ел-

дан артык гомер итте. Дус-ишләрә дә булмады, туган-тумачалары да, үзе дә берәү янына да бармады, аңа да килмәделәр. Карта да уйнамады, аракы да эчмәде, төмәке дә тартмады, чибәр кызлар артыннан да йөрмәде—бар белгәне дерелдәү дә уйлау булды: аллага шөкер! Әлегә исән!

Хәтта чуртаннар булып чуртаннар да аны мактадылар: барлык балык менә шулай яшәсә, елгада гажәп тыныч булыр иде! Ләкин алар моны юри генә әйтәләр иде: янәсе, мактау ишеткәч, ялт итеп килеп чыгар да әйтер: менә ул мин! дияр. Шунда аны тотып алырбыз! Тик ул мондый тозакка да эләкмәде, ә тагын һәм тагын бер тапкыр үзенәң акыллылыгы белән дошманнарының мәкерлеген жиңеп чыкты.

Йөз ел яшәгәннән соң тагын күпме гомер үткәндер, анысы билгесез, тик беркөнне акыллы баш пескарь үлем түшәгенә ятты. Ята оясында һәм уйлый бу: аллага шөкер, әтием-әнием шикелле, мин дә үз үлемем белән үләм. Һәм шунда ул чуртаннарның сүзен исенә төшерде: барлык балыклар да шушы акыллы баш пескарь кебек яшәсәләр икән, дигәннәр иде бит алар. Тукта әле, әгәр чынлап та шулай булса, ни булыр иде икән?

Һәм ул үзеннән зур акылы белән уйга талды, һәм шул вакыт аңа кемдер пышылдап әйткән кебек булды: шулай була калса, бөтен пескарь токымы корган булыр иде!

Чөнки, пескарь токымы үрчесен өчен, башлап торып семья кирәк, ә аның семьясы юк. Ул гына аз: пескарьның семьясы ныгысын һәм үрчесен өчен, аның членнары таза һәм сәламәт булсын өчен, алар оя эчендә түгел, бәлки су гизеп тәрбияләнәргә тиешләр; менә ул ояда, караңгыда ятып сукураеп бетте. Пескарьларның тамаклары тук булырга, жәмәгатьчелектән читләшмәскә, бер-беренә кунакка йөрешергә, бер-береннән яхшылыкка һәм бүтән затлы сыйфатларга өйрәнәргә тиешләр. Тик шундый тормыш кына пескарьлар токымын яхшыртчак, аларга вагаерга һәм ыбыр-чыбырга әверелергә кома-чаулаячак.

Куркудан котлары алынып, ояларында дер-дер итеп утыручы пескарьлар гына лаеклы гражданныр булып санала алалар, дип уйлаучылар ялгыша. Юк, алар гражданныр түгел, иң әйбәт дигәндә, фәйдасыз пескарьлар гына алар. Андыйлардан бүтәннәргә ни жылы, ни суык,

ни дәрәжә, ни дәрәжәсезлек, ни дан, ни дансызлык... яшиләр шунда, бушка урын биләп, икмәк черетеп.

Бу хәл шул хәтле ачык булып күз алдына килеп басты аның, тыеп булмаслык бер теләк уянды аңарда: тукта әле, оямнан чыгыйм да елганы егетләрчә бер гизеп кайтыйм, дип уйлады ул. Ләкин уйлап та бетермәде, шунда ук тагын куркуга төште. Һәм дерелди-дерелди үлә башлады. Гомер буге — дер-дер итте, үлгәндә дә — дер-дер итә.

Ялт итеп үзенек бөтен гомере күз алдыннан үтеп китте. Нинди куанычы булды соң аның? Кемнең кайгысын уртаклашты ул? Кемгә яхшы киңәш бирде? Кемгә жылы сүз әйтте? Кемне сыендырды, тәрбияләде, яклады? Аның турында кемнең ишеткәне бар? Аның дөнъяда яшәвен кем хәтергә алыр?

Һәм барлык шушы сорауларга аңа: һичкемнең, һичберәүгә, дип җавап бирергә туры килде.

Аның яшәве яшәү булмады — дер-дер калтырану гына булды. Хәтта менә хәзер дә: үлем борын төбөндә генә, ә ул һаман дерелди, үзе дә белми, нигә дерелди торгандыр. Оясында караңгы, кысан, борылырга да урын юк. Қояш нуры да төшми, жылы да керми. Һәм менә ул хәлдән тайган килеш шул юеш караңгылыкта ята: үзе суқыр, беркемгә кирәге юк, файдасыз тормыштан кайчан ач үлем коткарыр мине? дип көтеп ята ул.

Ишетә: аның оясы яныннан бүтән балыклар үтеп-үтеп китәләр — бәлки, аның шикелле үк, пескаръялар үтәләр-дер — ләкин берсе дә аның белән кызыксынмый. Берсе-нең дә сорарга башына килми: тукта әле, акыллы баш-пескаръ әйтмәсме икән, ничек итеп йөз елдан артык го-мер яшәргә аның башы җитте икән, ничек аны чуртан йотмады икән, кысла үзенек кайчысы белән ничек кисеп ташламады икән, ничек балыкчы кармакка эләктер-мәде икән? Йөзеп яныннан үтә бирәләр, бәлки әле, шу-шы ояда акыллы баш пескаръның үлем түшәгендә ят-канын белми дә торганнардыр?

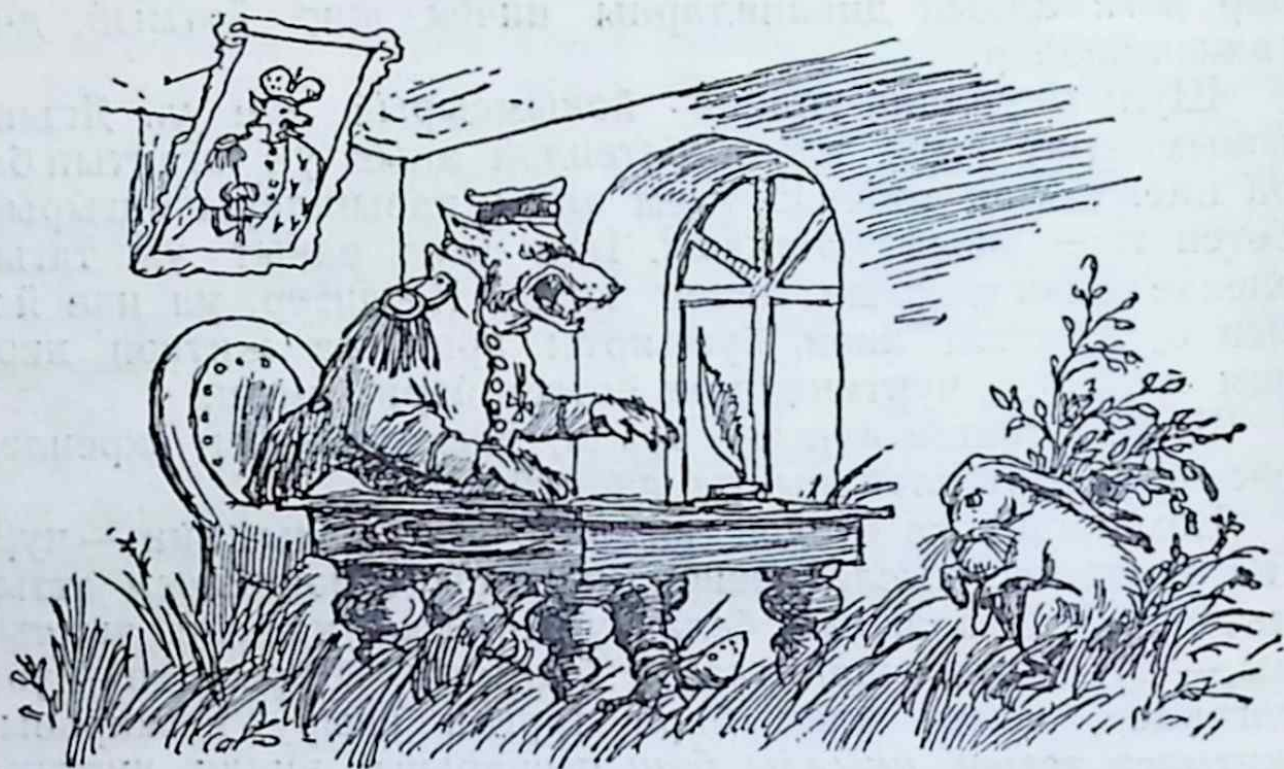
Иң үкенечлесе шул: аны акыллы баш дип телгә алу-чы да юк. Тик болай гына диләр: ишеткәнегез бармы сезнең бер ашамый-эчми торган, берәү белән дә ара-лашмый, берәү белән дә кунакка йөрешми, бары тик үзенек шыксыз җанын гына саклый торган аңгыра баш-ны? Күпләр аны туп-туры ахмак һәм тинтәк дип атый-

лар һәм: андый диваналарны ничек жир йотмый, дип гажәпләнәләр.

Шулай уйлана-уйлана, йокымсырый иде ул. Ягъни, йокымсырау гына түгел, бөтенләй аңын ук югалтып бара иде. Қолак төбөндә үлем алды тавышлары яңгырый, бөтен тәне ойый башлады. Һәм шул вакыт ул тагын элекке кызыктыргыч төшен күрде. Имештер, ул ике йөз мең сум откан икән, буе ярты аршынга житкән икән һәм инде үзе чуртаннарны йотып йөри, имеш.

Шушы төшне күргән арада, аның танавы әкрәнләп оясыннан бөтенләй чыкты да куйды.

Һәм кинәт ул күздән югалды. Ни булды аңа — чуртан йоттымы, кысла үзенә кайчысы белән кисеп аттымы, яки ул, үз әжәле белән үлеп, өскә калкып чыктымы, — бу эшнең шаһитлары булмады. Дөрөсрәге — үзе үлгәндер, чөнки үлеп бара торган авыру пескаръны, житмәсә тагын *акыллы баш* пескаръны, нинди чуртаның йотасы килсен?

ҮЗЕН АЯМАУЧЫ КУЯН

Шулай бер тапкыр куян бүре алдында гаепкә калды. Бүре оясыннан ерак та түгел бер жирдән чабып узган вакытта, бүре аны күрде дә: куянкай! туктале, жанкисә-гем!—дип кычкырды аңа. Ә куян, кая ул туктау, тагын да катырак жилдертә башлады. Бүре аны өч сикерүдә тотты да әйтте: беренче кычкыру белән үк туктамаган өчен, менә сиңа минем карарым: мин сине үлем жәзасына хөкем итәм. Ләкин хәзергә мин тук, хатыным да тук, бер биш көнлек запасыбыз да бар, шул сәбәпле, син менә шушы куак астында үзеннең чиратыңны көтеп утыр. Бәлки әле, мин сине... ха-ха... гафу да итәрмен!

Куак астында арт тәпиләрендә утыра куян, селкенми дә. Бары тик бер генә нәрсә турында уйлый: ничә тәүлек һәм ничә сәгатьтән соң үләрмен икән, ди. Бүре оясына таба карап куйгалый, ә аннан бүре күзе, ялт-йөлт итеп, аңа карап тора. Ә кайвакытларда тагын да яманрак: бүре, үзенең хатыны белән килеп чыга да, алан буйлап куян яныннан арлы-бирле йөри башлый. Куянга карап алалар да, бүре үзенең хатынына бүре телендә нәрсәдер әйтә, һәм икесе дә хахылдап көләшә башлыйлар. Балалары да аларга тагылып йөри; шаярышып, куян янына чабып киләләр дә аңа сарылалар, тешләрен шалт-шолт шакылдаталар... Ә куяның жаны уч төбенә кача!

Хэзерге шикелле бервакытта да тормышны яратканы юк иде аның. Йорт жанлы куян иде ул, бер тол куян хатынының кызына күз салган иде, өйләнергә теләгән иде. Бүре аның жылкәсеннән китереп тотканда, нәкъ энә шул үзенә кәләше янына чабып барган чагы иде аның. Зарыгып көтә булыр инде ул аны, хыянәт итте миңа юньсез, дип уйлый булыр. Бәлки, көткәндер, көткәндер дә бүтән берәү белән... яратыша башлагандыр. Бәлки, куаклар арасында күңел ачып йөргәндә, бүре тырнагына эләккәндер...

Мескен куян шулай дип уйлый да күзләреннән мөлдәрәп-мөлдәрәп яшьләр ага. Барып чыкмады куянын хыяллары. Өйләнергә исәп итеп, самовар алды, яшь хатын белән бергә шикәрләп чәй эчү турында хыялланды һәм шуларның бөтенесе урынына — менә кая килеп капты! Үләргә ничә сәгать калды икән соң әле?

Шулай бер тапкыр төнлә белән йокымсырап утырганда, төш күрдә ул: имештер, бүре аны махсус эшләр буенча түрә итеп үз янына алган, ә үзе, куян ревизияләр ясап йөргән арада, аның хатыны янына кунакка килә... Кинәт кемдер кабыргасына төрткән кебек булды аның. Борылып караса, исе китте — кәләшенә энесе килгән.

— Кәләшенә үлем түшәгәндә ята, — ди ул аңа. — Синиң нинди бәлагә элэгүенә ишетүгә сәгәте-минуты белән авыруга сапты. Хэзер бөтен уе бер генә нәрсәдә: шулай ук үземнең бәгырь кисәгем белән бәхилләшмичә, үлеп китәрменме икәнни! ди.

Бу сүзләргә тыңлаган чакта, тоткындагы куянын йөрәгә телем-телем телгәләнде. Ник болай булды әле? Нинди эшләре өчен мондый аяныч язмышка тап булды ул? Яшеренеп яшәмәде, революцияләр ясап маташмады, корал күтәрәп чыкмады, үз эше белән генә бара иде бит — шуның өчен үләргә тиешме? Үлем! Уйлап кына карагыз, сүзе дә аның нинди! Үзе генә үлсә әле бер хәер, кәләше дә бит. Аның гаебе нәрсәдә инде? Мин юньсезне жаны-тәне белән яратуында гына. Хэзер аның янына атылып кайтып керәсе иде дә, алгы тәпиләрен белән колакларыннан тотып, башыннан сыйпый-сыйпый, иркәлисе иде үзен. Кәләшенә энесе әйтте шул вакыт:

— Әйдә качабыз!

Бу сүзгә ишеткәч, тоткындагы куян бөтенләй үзгәрәп китте. Чабырга эзерләнгәндәй, йомарланып, колак-

ларын аркасына салды. Менә хәзер-хәзер атылып китәр дә, эзен дә күрми калырсың кебек. Бу минутта аңа бүре оясына карамаска кирәк иде, ә ул карады. Йөрәге өзелеп төштә куянның.

— Кача алмыйм,— диде ул,— бүре кушмады.

Ә бүре исә моның бөтенесен дә күреп, ишетеп торды һәм үзенң хатыны белән бүре телендә пышын-пышын сөйләште: куянны яхшылыгы өчен мактады булса кирәк. Кәләшенең энесе тагын:

— Әйдә качыйк!— диде.

— Кача алмыйм,— дип кабатлады куян.

Кинәт бүре жикереп жибәрде:

— Нәрсә анда сез чыштын-пыштын киләсез, нинди явызлык корасыз?

Куяннарынң котлары очты. Каенесе дә килеп капты бит! Часовойларны качарга димләгән өчен, кагыйдә буенча, нинди жәза тиеш әле? Ах, куян кызы, куян кызы, кияүсез дә, энесез дә каласың бит,— бүре белән бүре хатыны икесен дә тотып ашыйлар бит!

Аңнарына килделәр куяннар, ә бүре белән бүре хатыны аларның каршында тешләрен шак-шак иттереп торалар, караңгыда икесенең дә күзләре фонарь шикелле яна.

— Без, ваше благородие, ни, болай гына... Үзара гына... якташ килгән, хәлемне белергә!— диде тоткындагы куян, ә үзенң куркудан коты алынды.

— Болай гына, имеш! Беләм мин сезне! Авызыгызга бармак каптырсаң, тешләп өзәрсез! Сөйләп бирегез, эш нәрсәдә?

— Эш шунда, ваше благородие,— дип, сүзгә кәләшенең энесе кысылды,— минем сеңелем, ә аның кәләше, үлем түшәгендә ята, үтенә синнән, бәхилләшергә жибәрә алмассыңмы аны?

— Ым... Кәләш үзенң егетен ярата икән, бу бик яхшы,— диде бүре хатыны.— Димәк, куян балалары күбрәк булачак, бүреләргә азык артачак. Без дә менә ирем белән яратышып торабыз, безнең дә балаларыбыз күп. Нихәтлесе читтә йөри, ә дүртесе хәзер дә үзебез белән тора. Бүре, сиңа әйтәм! Жибәрәбезме әллә кияүне, кәләше белән бәхилләшеп килсен.

— Аны бит берсекөнгә ашарга билгеләгән идек...

— Ваше благородие, мин килеп житәрмен... Мин ялт итеп әйләнеп кайтырмын... мин бит... валлаһи менә, ки-

леп житәм!— дип, куян кабаланып сөйли башлады һәм, ялт әйләнәп *кайтачагына* бүре шик тотмасын өчен, шундый егетләр төсенә керде, бүре булып бүре аңа сокла-нып карап куйды һәм болай дип уйлады: «Солдатларым менә шундый булса иде минем!»

Ә бүре хатыны, уйга калып, әйтте:

— Қара син аны! Куян булып куян үзенә хатынын ярата!

Нишләмәк кирәк, куянны побывкага жибәергә риза булды бүре, ләкин нәкъ вақытына кайтып житүне шарт итеп куйды. Ә кәләшенә энесен үзендә амәнәт итеп калдырды.

— Әгәр ике тәүлектән соң иртән сәгать алтыга кайтып житмәсәң,— диде ул,— синең өчен аны тотып ашармын; ә кайтып житсәң, икегезне дә ашармын, бәлки... ха-ха... гафу итеп тә куярмын!

Атылган ук шикелле, очты гына куян. Шундый чаба, күз иярми үзенә. Тау очраса — тауны ике генә сикерә; елга очраса,— сайрак урынны да эзләп тормый, туп-туры йөзеп кереп китә; сазлык очраса — түмгәктән түмгәккә генә элдертә. Уен түгел. Нихәтле жир кайтырга кирәк бит, кайтып мунча керергә, өйләнергә («әлбәттә, өйләнәм!» дип уйлап кайта ул), аннары, бүренә иртән-ге ашына өлгерү өчен, кире чабып кайтырга кирәк...

Аның тиз чабуына хәтта кошлар да таңга калдылар— үзара сөйләшәләр: «Московские ведомости»¹ газетасында энә язалар, янәсе, куяннарның жаны юк, жан урынына пар, диләр,— ә ул энә ничек... элдертә.

Ахырда, кайтып житте ул. Шул вақыттагы шатлыкны күрсәң — язып та, сөйләп тә бетерерлек түгел. Кәләше, үзенә бәгырькәен күрәп алгач, авыруын да онытты. Арткы тәпиләренә басып, барабан киеп алды да, алгы тәпиләре белән «Атлы гаскәр маршы» көенә барабан кага башлады — егетенә шундый сюрприз хәзерләгән иде ул. Кәләшенә әнкәсе бөтенләй чуалып калды: кияүне кая утыртырга, ничек сыйларга белмәде. Төрле кардәш-ыруглар, туган-тумачалар килеп тулды — барысының да кияүне күрәселәре, кунакта тәмлерәк аштан авыз итәселәре килде.

Кияү генә бик борчулы утырды. Кәләше белән иркәләнәшәп тә туймады, әйтә дә башлады:

¹ Патша Россиясендә чыгып килгән газета.

— Мунчага кереп чыгасы иде дә тизрәк өйләнәсе иде!

— Ник алай бик кабаландырасың?— дип, шаярткан булды кәләшенең анасы.

— Кире китәсем бар. Бүре тик бер генә тәүлеккә дип жибәрде.

Ул шунда сөйләп бирде эшнең ничеклеген. Үзе сөйли, үзенең күзләреннән мөлдер-мөлдер яшь ага. Китәсе дә килми, китмичә дә мөмкин түгел. Сүз бирде бит, ә куян үз сүзенә хужа. Туган-тумачалары, кардәш-ыруглары сүзгә катыштылар — алар да барысы беравыздан: дөрөс сөйлисең, кияүкәй, диделәр: әйткән сүз — аткан ук! Алдалау дигән нәрсәнең куяннар токымында гомердә дә булганы юк!

Әкият бик тиз сөйләнә, ә куяннар арасында эш анардан да тизрәк эшләнә. Иртә белән никах укыттылар, ә кич булыр алдыннан кияү үзенең яшь бикәче белән сабуллашты.

— Бүре мине әлбәттә ашаячак,— диде ул.— Син миңа тугрылыклы бул инде. Балаларың була калса, әйбәтләп тәрбиялә. Иң яхшысы, син аларны циркка бир: аларны анда барабан кагарга гына түгел, туптан борчак белән атарга да өйрәтерләр.

Һәм кинәт, онытылып китеп (тагын бүре исенә төште булса кирәк), өстәп куйды:

— Бәлки әле, бүре мине... ха-ха... гафу да итәр!

Куянын син күр дә мин күр.

Ул рәхәтләнеп туйда типтереп йөргән вакытта, бүре оясы белән куянын туган иле арасындагы җирләрдә зур бәлаләр булып алды. Бер урында бик каты яңгырлар явып, моннан бер генә тәүлек элек куян мәшәкатьсез йөзеп чыккан елга, ташып, тугыз чакрымга жәелде. Икенче урында король Андрон король Никитага сугыш игълан итте, нәкъ куян барасы юлда сугыш кайный. Өченче урында үлэт йөри башлады — карантинны әйләнәп үтү өчен, йөз чакрымлап чабарга кирәк. Аннары бүреләр, төлкеләр, ябалаклар — адым саен сагалап кына торалар.

Акыллы иде куян; өч сәгать запаска калдырып, алдан ук исәпләп куйган иде ул; ләкин бер-бер артлы тоткарлыктар очрый башлагач, аның йөрәге «жу» итте. Кич буге чапты ул, төн буге чапты, тәпиләре ташка киселеп бетте, корсак йоннары, чәнечкеле агачларда йолкынып, салынып-салынып төште; күзләреннән нур качты, авыз

кырыйларынан канлы күбек акты, э аның эле тагын эллэ нихэтле чабасы бар! Амэнэт булып калган дусы һич кенэ дә күз алдыннан китмәде аның. Бүре янында постта басып торган килеш уйлый бугай инде: кияүкәе-без, жанкисәгем, ничә сәгатътән мине коткарырга килеп житәр икән? ди бугай. Шул исенә төшкәч, тагын да катырак элдертә башлады ул. Тауларны, уйсу җирләрне, урманнарны, сазлыкларны — берсен дә санга сукмады. Ничә тапкыр инде йөрәге ярылам-ярылам дигәндә генә калды, ләкин йөрәген дә жинде ул, буш тойгыларга үзен төп максаттан читкә борырга ирек бирмәде. Кайгыру, яшь түгү вакыты түгел. Барлык тойгылар тынсын, тик дусны гына бүре авызыннан тартып алып булсын!

Менә таң да ата башлады. Ябалаклар, ярканатлар йокыга талды. Салкын һава исеп куйды, һәм тирә-юньдәге барлык нәрсә тынды, әйтерсең лә үлделәр. Ә безнең куян чаба да чаба, э үзе: шулай ук дустымны коткара алмам микәнни? дип, һаман бер уйны уйлай.

Қояш чыгышы кызара башлады; иң элек ерак горизонттагы ак болытлар өстенә аз гына ут сибелде, аннары күбрәк, күбрәк, һәм кинәт — ялкын! Үлэндәге чык ялт-йолт итә башлады. Көндезге кошлар уянды, кырмыскалар, кортлар, бөҗәкләр килеп чыктылар; төтен исе борынга бәрелде; арышлар, солылар кыштырдашырга тотынды, кыштырдау көчәйгәннән-көчәя барды... Ә куян берни күрми, берни ишетми, һаман бер сүзне кабатлый: харап иттем дустымны, харап иттем!

Ниһаять, менә тау. Тау артында — сазлык һәм шул сазлыкта бүре оясы... Соңардың, куян, соңардың!

Тау башына менеп житү өчен, соңгы көчләрен җыйды ул... менеп тә житте. Ләкин ул инде чаба алмады, хәлдән таеп егылды... шулай ук барып житә алмас микәнни?

Аның алдында бүре оясы, уч төбендәге кебек, күренә. Қайдадыр еракта, чиркәү манарасында, сәгатъ алтыны сукты, һәм һәр чаңның тавышы алжып беткән куянный йөрәгенә чүкеч белән бәргән кебек итте. Алтынчы тапкыр сукканда, бүре үзенең оясыннан күтәрелде, киерелде һәм рәхәтеннән койрыгын болгап куйды. Менә ул амэнэт янына килде, аны аяклары белән эләктереп алды да тырнакларын аның корсагына батырды: амэнэтне икегә аерып ташламакчы булды — берсе үзе өчен, икенчесе хатыны өчен. Балалары да шунда; эти-эниләре тирәсенә.

утырганнар да тешләрен шалт-шолт иттерэләр, янәсе өй-рәнэләр.

— Мин монда! Монда!— дип, куян кычкырып жи-бәрде, аның тавышы йөз мең куян тавышы кебек яңгы-рады. Һәм ул таудан сазлыкка атылып барып төште.

Бүре аны шунда мактап куйды:

— Күрәм,— диде ул,— куяннарга ышанырга мөмкин икән. Менә сезгә минем резолюциям: вакыт житкәнче икегез дә менә шушы куак төбөндә утырып торыгыз, соңыннан мин сезне ха-ха... гафу итәрмен.

ЯХШЫЛЫК БЕЛЭН ЯМАНЛЫК

Яхшылык белэн Яманлык борын-борыннан дошман булганнар. Яманлык бик күңелле яшэгэн һәм үзенен эшлэрен бик оста йөрткэн; э Яхшылык таманрак яшэгэн, аның каравы барлык элифбаларда һәм хрестоматияләрдә бүтәннэргә үрнэк итеп китерелгэн. Э үзе астыртын гына болай дип уйлый торган булган: их, мин дә, Яманлык кебек, итэк астыннан ут йөртә белсәм! Яшерен-батырын түгел, кеше сизмэгэндә, ут та йөрткөлэгэн.

Эйтүе кыен, ызгыш-талашлары нэрсэдэн башланып киткэндер һәм кайсы әүвәле тотынгандыр. Яхшылык башлаган булса кирэк. Яманлык бик өлгер һәм төрле хәйлэлэргә бик оста булган. Чаптар ат кебек, аяклары белэн жир йөзен гизеп, ефэк белэн хэтфэгә генә киенеп, дөнъяда гажәп купшы йөргэн. Яхшылык аның хэтле үк булдыра алмаган. Шуңа аның кәефе кырылган. «Ярый, дигән ул, син, жир бит, ефэк киемнэр киенеп, купшылан-нып йөри бир! Миңа, хәерче киemenдә йөрсәм дә, хөрмэт зур!» Э Яманлык аңа болай дип жавап биргэн: «Хөрмэтле булсаң соң, була бир әйдә!»

Яхшылык, мыскыллап көлүгә чыдый алмыйча, Яман-лыкның кайда эләкте шунда хурлый башлаган. Үзенен хәерче киемнэрен киенеп, жиде юл чатына чыгып баса икән дә үткән-барган кешегә бәйләнә башлый икән: «Әфәнделэр, мин үземнен шушы сәләмэлэрем белән дә сезнен күңелегезгә якин бит?» Үткән-барган кешелэр аңа: «Бетмәс монда синен ише хәерчелэр! Бар, бар, юлында бул!» — дилэр икән.

Яхшылык, ярдәм сорап, городскойларга да мөрәжә-гать итеп караган: «Сез нэрсә авызыгызны ачып торасыз? публиканы бөтенләй узындырдыгыз! Күр дә тор, алар муеннан яманлыкка батачак!» Э городскойлар, монын

сүзен колакларына да элмичә, Яманлыкка честь биреп, тик басып тора биргәннәр.

Яхшылык, шулай бернәрсәгә ирешә алмыйча, хурлыгыннан бармак янаган. «Туктагыз әле! Бу эшләрегез өчен каторгага сөрерләр үзегезне!»

Ә Яманлык ул арада һаман алга да алга жилдерткән, әле житмәсә мактана икән. «Таптың куркытыр нәрсә, каторга! Миңа әле каторга әллә була, әллә юк, ә син туган көнөңнән бирле муеныңнан каторгага чумган! Кара син аны, зәнкине! Үзе коры сөяккә калган, ә күзләре ут кебек яна! Бәләшкә нәфесен сузып куйган, ә аңа ничек тотынырга икәннен белми!»

Кыскасы, ызгыш-талаш көннән-көн кыза барган. Әллә ничә тапкыр эш ачыктан-ачык якалашуга хәтле барып житкән, ләкин сугышканда да бәхет дигәнең гел Яхшылыкка хыянәт итеп килгән. Яманлык, Яхшылыкны жиңә икән дә, тегенең кул-аягына богау салып: «Утыр шунда, явыз жан, мыштым гына!»—ди икән. Начальниклар йолып алып, иреkkә чыгарып жибәргәнче, Яхшылык шулай утыра торган булган.

Шундый бер якалашу вакытында яннарыннан Иван-Дурачок үтеп бара икән. Туктаган да сугышучыларга болай дигән:

— Ахмак сез, икегез дә ахмак! Нигә дип кенә сез бер-берегезне имгәтәсез! Башта сез икегез дә бердәй *сыйфат* булгансыз бит, тик соңыннан гына инде, кешеләрнең мәгънәсезлегенә һәм мәкерлегенә аркасында, яхшылык белән яманлыкка аерылгансыз. Бер сыйфатны кысканнар, икенчесенә ирек куйганнар — менә шуннан машинаның тәгәрмәче бозылган да киткән. Шуннан башлап, дөнья йөзенә төрле чуалыш-буталыш, ызгыш-талаш, кайгы-хәсрәт килеп чыккан... Сез менә нишләгез: баштагы беренче чыганакка мөрәжәгать итегез — килешеп куй-массызмы!

Шулай дигән дә, казнага имана налоги түләү өчен, үз юлы белән китеп барган.

Якалашучыларга Иван-Дурачок сүзләре тәэсир иткәнме, әллә сугышны давам итәргә кодрәтләре житмәгәнме, ни булса булган, сугышчылар кылычларын кынарына тыкканнар да уйга калганнар.

Хәер, күбрәк Яхшылык уйланган, чөнки аның ачлыктан эче сыртына ябышкан булган, ә Яманлык, сугышны туктатырга сигнал бирелгәч үк, үзенең элекке мошен-

никлык эшенә тотынган һәм яңадан типтереп яши башлаган.

— Ансат аңа «сыйфат» турында сөйләү! — дип, беренче булып Юашлык телгә килгән: — без үзез без дә ул «сыйфатларны» аңардан ким белмибез! Тик менә шунысы, бер сыйфат, хәтфә белән ефәккә төрөнөп, көмеш савытлардан гына ашап гомер итә, ә икенчеләре, алачага киенеп, көннәр буенча ашамыйча йөри. Иван-Дурачокның кайгысы кечкенә аның: корсагын кибәк белән тутырған да эше беткән; ә безне бит кибәк белән алдый алмыйсың — без кыслаларның кайда кышлаганын беләбез!

— Ул нинди «сыйфатлар» килеп чыккан тагын! — дип, Инсафлык борчуга төшкән: — берәр хикмәт юкмы монда? Яманлык белән Яхшылык мәңгә яшәп килгән, алар турында меңнәрчә китаплар язылган, ә ул тотты да ансат кына хәл итте: янәсе «сыйфат!» Юк, син менә шушы меңләгән китапларның эченә кереп кара әле, менә шунда күрерсең алардан нинди тузан бураны очканын!

Тегеләй дә, болай да борып-борып карый торгач, мондый карарга килгәннәр: Инсафлык дәрәс әйтте. Ниңә мең гасырлар буенча инде Яхшылык Яхшылык булып килә, ә Яманлык Яманлык булып санала! Ул турыда ниңә мең китап язылган, күпме кәгазь, күпме кара әрәм ителгән! Яхшылык чиркәүдә гыйбадәт кылганда да һәрвакыт уң якта басып торды, ә Яманлык — сул якта. Кинәт, диванабаш Иванның сүзенә карап, бөтенесеннән баш тарт та, ниндидер «сыйфат» дип атал, имеш! Бу бит бөтен мал-мөлкәтәңнән баш тартып, үзеңне «кеше» дип атау белән бер. Гадилеген ул гади эш, ләкин бит бертөрле гадилек караклыктан да яманрак. Гадилеген белән белештермичә мәсьәләгә орынып кара әле, беренче адымыңнан ук исәпсез-хисапсыз капкыннарга килеп кабарсың, башың беткәнән дә сизми калырсың!

Юк, «сыйфат» турында уйлап торасы да юк. Ә менә берәр килешү юлы эзләп тапсак — яки, безнеңчә әйткәнчә, хәйләишәргыя табылса, — менә ул, бәлки, ярап та торыр. Тик бу хәйләишәргыя шундый булсын, ул Яхшылыкның да күнелен күтәрсен, Яманлыкның да холкына охшасын. Чөнки бит Яманлыкның да кайвакыт хәле бик мөшкөл була. Мәсәлән, беркөннәре Гыйш-Гыйшрәтне мунчада жинаяте өстендә тотканнар да өстеннән прото-

кол язганнар, шул ук төнне Уйнашны ярым ялангач килеш өй алды баскычыннан типкәләп төшергәннәр. Хөрфикер әле кайчан гына чәчәк атып утырган иде, ә хәзер аны төбе-тамыры белән йолкып ташладылар! Шулай булгач, хәйләишәргыягә керешү Яманлык өчен дә файдасыз түгел. Әфәндем хәзрәтләре! Ханым хәзрәтләре! Тәкъдим итә алмыйсызмы: кемнең берәр «чарасы» бар?

Бу чакыруга барысыннан да элек Тәжрибә дигән бик борынгы бер карт килеп чыккан (ике төрле Тәжрибә бар: берсе яман Тәжрибә, икенчесе яхшы Тәжрибә, бу яхшысы булган). Шунда ул болай дигән: «Сез шундый бер әкәмәт уйлап табыгыз, ул яхшылыкны да ихтирам итсен, яманлыктан да йөз чөөрмәсен. Һәм шуны дошман лагерена илче итеп җибәрегез».

Эзли торгач, билгеле, тапканнар. Тыйнаклык белән Аккуратлык дигән ике фәкыйрь карчык табылган. Алар Яхшылык яши торган авылның арткы урамнарында яшәп, ятимлек иманасы чәчкәннәр, ләкин итәк асларынан аракы сатып, Яманлыкны астыртын гына үзләрендә кабул итә булганнар.

Әмма беренче коймак табага ябышып калган. Фәкыйрь карчыклар мондый бурычны үтәү өчен ярамаганнар, чөнки бик күренексез Һәм мәми авыз булганнар. Яманлык лагерена килеп кереп, әкрен генә (әкрен генә — тынычрак, шыпырт кына — ышанычлырак була бит ул) сүз боткасы кайната башлауга, Яманлык, көтүе белән чыгып, акырырга тотынган:

— Ишеткәнебез бар безнең андый такмазаларны! Аның белән күптән безнең тирәдә чуаласыз чуалуын да, эт корсагына сары май килешми! Яхшы чакта, әбекәйләр, үкчәгезне күтәрегез, икмәк черетеп ятмагыз!

Һәм Яманлык, мине кәкре каенга терәтә алмассыз дияргә теләгәндәй, «Самарканд» трактирына чабып барып кергән дә тән буге шунда типтергән, ә иртә белән өенә кайткан чакта, Гөнаһкылма белән Уйнашитмәне тотып, алар белән шундый эшәке кыланган, хәтта «Самарканд»тагы татарларның да исләре киткән: яхшы гына әфәнде, ә үзе ниләр эшли!

Яхшылык шунда аңлап алган: бу бик җитди эш, моңа икенче төрлерәк тотынырга кирәк, дигән.

Ул заманда алар арасында ярым-йорты бер жан иясе яшәгән: ни кысла, ни балык, ни карга, ни тавык, ни дама, ни кавалер, ә тегесеннән дә, бусыннан да бераз-

бераз кергән. Ул үскән, житлеккән, чәчәк аткан. Һәм бу ярым-йорты нәрсәнең исеме — *Икейөзлелек* булган...

Бу жан иясенен, чыгышыннан алып, бөтен нәрсәсә серле булган. Борын-борыннан шушында яшәүчеләрнен әйтүенә караганда, бервакыт караңгы коридорда Юашлык белән Уйнаш кавышканнар да, шушы кавышудан Икейөзлелек туган, ди. Яхшылык бу баланы ашатып-эчертеп үстергән дә Комильфо¹ дигән француз хатынына пансионга биргән. Бу риваять Икейөзлелекнең тышкы кыяфәте белән дә раслана, чөнки гәрчә ул күзләрен түбән төшереп кенә йөрсә дә, зирәк кешеләр аның йөзөндә еш кына уйнашлык билгеләрен, ә йөргән чакта артын уйнатып йөрүен күрә булганнар. Аның мондый икейөзлеле булуында, әлбәттә, Комильфо пансионы шактый гаепле булган булса кирәк. Шул пансионда инде Икейөзлелек төп фәннәрне укып чыккан: «калтырап яшәү», «юаш булып кылану», «тасма телләнеп кешенең ышанычын казану», кыскасы, игелекле тормыш тәэмин итә торган фәннәрнең барыннан да ул шунда авыз иткән. Ләкин шул ук вакытта ул — пансионның стеналарына хәтле, һавасына тикле сеңеп беткән канкан тәэсиреннән дә бөтенләй үк котылып бетә алмаган. Шунның өстенә, мадам Комильфо эшне тагы шуның белән дә бозган, ул Икейөзлелеккә ата-анасы турында бөтенесен сөйләп биргән. Атасы (Уйнаш) турында әйткән: ул бик тәрбиясез һәм әдәпсез иде, бөтен кеше белән кети-кеди уйнарга ярата иде, дигән. Ә анасы (Юашлык) турында төскә-биткә матур булмаса да, кети-кеди уйнаганда шундый матур итеп чыр-чу килә иде, хәтта кети-кетине яратмаган Яманлыктар да (мәсәлән, Взятка, Зыйна, Боеклык һәм башкалар) аның белән кети-кеди уйнаудан рәхәт табалар иде.

Менә шушы күзләрен түбән иеп, йомык күз кабаклары арасыннан да тирә-якка азгын караш ташлый торган ярым-йорты нәрсәне Яхшылык илче итеп сайлаган. Бу илче Яманлык белән сөйләшү алып барырга һәм уртак бер *modus vivendi*² уйлап табарга тиеш булган, бу *modus vivendi* вакытында Яманлык та, Яхшылык та рәхәт чигәргә тиеш булганнар.

¹ Comme il faut — әдәпле.

² Үз-үзеңне тоту рәвеше.

— Син соң безнеңчә сөйләшә беләсеңме? — дип, Тасма тел Икейөзлелекне имтиханга тартмакчы булган.

— Минме? — дип, Икейөзлелек гажәпкә калган: — менә карап кара әле...

Һәм Яхшылык аңына килергә дә өлгермәгән, Икейөзлелек инде күзләрен түбән игән, кулларын күкрәгенә кушырган, битләрендә алсулык уйный башлаган... гөнаһсыз бер кыз бала диярсең!

— Кара син, мутны! Ә аларча, Яманлыкча... беләсеңме?

Ләкин Икейөзлелек моңа җавап та кайтарып тормаган. Күз ачып-йомганчы шундый бер хикмәт эшләп ташлаган, аның бу эшен берәү дә аермачык күрмәгән, ләкин бар да аңлаганнар, шуннан соң Зирәклелек бары төкереп кенә куйган: тьфү!

Һәм шуннан бөтенесе дә бер карарга килгәннәр: Яхшылык эшләре буенча ходатай булып йөрү өчен нотариус Бизяевтан ышаныч кәгазе яздырып, аны Икейөзлелекнең кулына тоттырганнар.

Инде дилбегәне алгансың икән, миннән булмый димә: бик кыен булса да, Яманлык каршына барып, баш орырга туры килгән. Менә Икейөзлелек аларның яман йортына барып кергән, үзе оятыннан күзләрен кая куярга белми икән.— Хәзерге заманда әшәкелекнең иге-чиге юк! — ди икән бу. Телә белән ул шулай дип зарланган, ә күңеленнән: «Ах, Яманлык дигәнең шәп яши! дип уйлаган. Чынлап та, Яхшылык урнашкан җирдән Икейөзлелек бер чакрым да китеп өлгермәгән, шунда ук тегенең борынына төрле яктан аракы исе килеп бәрелгән. Уен-көлкедән, җыр-биюдән дөнья дер селкенеп тора икән. Яманлык үзенә шундый әйбәт шәһәр салып куйган, үзедер иркен, үзедер якты, урамнары, тыкрыклары дисеңме, мәйданнары, бульварлары дисеңме,— бөтенесе бар. Менә Ялганшаһитлык урамы, менә Хыянәтче урамы, ә менә Оятсызбульвар. Ялганнарның атасы үзе монда тора, ваклап та, күпләп тә әләк белән сату итә. Яманлык ничек кенә күңелле яшәмәсен, һәртөрле мошенниклык эшендә нинди генә тәҗрибәле булмасын, Икейөзлелекне күргәч, ул да аһ иткән. Күрер күзгә бер төше дә гөнаһсыз кыз баладан аерылмый; ләкин чыннан да ул шундыймы,— ансын бер шайтан үзе генә белә. Хәтта — дөньяда миннән дә әшәкерәге юк, дип уйлый торган ялганнар Атасы да аңа шаккатып карап калган.

— Юкка гына мин үзем турында зур фикердә йөрмөкчү: янәсе, миннән дә яманрак бөтен дөньяда да юк. Мин чүп икәнмен! Менә ул чын зәһәр кайда икән! Мин бит күбрәк әрсез, оятсыз кыланам, шунлыктан мине еш булмаса да ара-тирә өй алды баскычыннан типкәләп төшерәләр; ә бу елан килеп сарылса, аңардан инде һичниче котыла алмассың! Үзегне шундый итеп урап-чорнап куяр, бөтен җилегегне суырып бетермичә ычкындырмас.

Икейөзлелек чиксез зур энтузиазм кузгатса да, барыбер эш тату гына бетмәгән. Борынгы риваятьләргә бик яратучы дәү яманлыклар: Акылсату, Кысырфикер, Тәкәбберлек, Кешесөймәү һәм башкалар Икейөзлелекне үзләре генә хуплап каршы алмау түгел, бүтәннәргә дә кисәтеп куйганнар.

— Чын яманлык битен каплап йөрүгә мохтаж түгел,— дигәннәр алар: — ул үзегнең дөһшәтле байрагын югары тотат. Без белмәгән һәм дөнья яратылганнан бирле без эшләмәгән нинди эһәмиятле нәрсәне Икейөзлелек безгә ачып сала алыр? Берни дә сала алмас. Киресенчә, ул безне куркынычлы хәйләләргә өйрәтәр, үзебездән үзебезне туп-туры оялырга мәҗбүр итә алмаса да, һәрхәлдә оялган булып кыланырга мәҗбүр итәр. *Saveant consules!*¹. Әлегә кадәр безнең ышанычлы, тугры иярченнәребез шактый күп иде, ләкин алар, безнең хәлебезне күрәләр, әйтүләргә мөмкин: болай үзегнең үзе баш тарткач, Яманлыкның эше чынлап та хәтәр ахры! Шулай диярләр дә бездән йөз чөйрәләр, менә күрәләр — чөйрәләр.

Яңалыкны танымый торган, соклануны белми торган үтә чыккан карт Яманлыклар шулай дигәннәр. Тирес эчендә туып-үскән бу Яманлыклар тирес эчендә тончыгып үлүне артыграк күргәннәр, иске гадәт-горефләрдән чигенергә теләмәгәннәр.

Алардан тыш икенче төр яманлыклар да булган, болары да Икейөзлелек белән очрашкан вакытта артык энтузиазм күрсәтмәгәннәр, Икейөзлелектән чирканган өчен түгел, юк, алар инде Икейөзлелек ярдәменнән башка да Яхшылык белән яшәргә өлгәләнәләр яши торган булганнар. Бу яманлыклар рәтенә: Хыянәт, Вәгдәсезлек, Сатлыкжанлылык, Әләкчелек, Гайбәтчелек һ. б. кергән.

¹ Консуллар уяу булсын!

Алар шатлана-шатлана «ура» кычкырмаган, кул чапмаган, Икейөзлелекнең саулыгына бокал күтәrmәгән, ә бары тик күз генә кыскан: янәсе, әйдә, рәхим ит!

Ничек булса да булган, Икейөзлелекнең жиңеп чыгуы тәэмин ителгән. Яшьләр, мәсәлән: Уйнаш, Исерекбаш, Бирән Корсак, Азгын Күңел, Сугыш Чукмары һәм башкалар, шунда ук сход жыеп, илчене шундый каты алкышлар белән каршы алганнар, Акылсату үзенң мыгырдавын шунда ук мәңгегә туктатырга мәжбүр булган.

Яшьләр картларга кычкырганнар:

— Сез бөтен кешене болгатып кына торасыз, карт шакшылар! Без яшәргә телибез, ә сез боеклык таратасыз! Без хрестоматиягә эләгербез (бу аларны бик тә куандырган), салоннарда балкырбыз! Безне карчыклар яратыр!

Бер сүз белән әйткәндә, килешү өчен нигез шунда ук табылган. Шулай итеп, Икейөзлелек, өенә кайтып, үзенң илчелек эше турында отчет биргәч, бертавыштан мондый фикергә килгәннәр: Яманлык белән Яхшылыкка ике дошман лагерь булып яшәргә нигез мәңгегә бетерелде. Шуңа да карамастан, иске исемлекне ертып ташларга кыймаганнар — кем белә, бәлки яңадан кирәк булып куяр? — Ләкин аны күз буяу өчен генә гамәлдә калдырырга, дигән карар чыгарганнар.

Шул заманнан бирле Яхшылык белән Яманлык арасында бик зур дуслык башланып киткән. Азгынлыкның тыйнаклыкка кунакка барасы килсә, Икейөзлелекне култыкмый икән дә чыгып китә икән. Ә Тыйнаклылык, аларны күреп алып, әле ерактан ук сәламли икән:

— Рәхим итәсез! Түргә узыгыз! Без бик шат...

Һәм киресенчә, Тыйнаклылык, рус уразасында Азгынлыкта кысыр аш ашыйсы килсә, Икейөзлелекне култыкмый да чыгып китә икән, ә Азгынлыкның инде ул арада бөтен ишекләре ачык:

— Рәхим итәсез! Түргә узыгыз! Без бик шат...

Ураза көнне ураза ашы ашыйлар, уразасыз көнне итле аш ашыйлар. Ярты күңелләре изгелектә, яртысы азгынлыкта. Бер күзләре аллада, икенчесе шайтанда. Яхшылык гомерендә беренче тапкыр энә шулай татлыдан авыз иткән, Явызлык та авызын ачып тормаган. Киресенчә: «Бервакытта да безнең мондый татлы итеп сыйланганыбыз юк иде әле», — дип, барлык кешегә сөйләп йөри торган булган.

Ә Иван-Дурачок бүгенгә кадәр аңлый алмый: нигә
Яхшылык белән Яманлык Икейөзлелек ярдәмендә шу-
лай бик теләп килешкәннәр, ә бит тегесе дә, бусы да
«сыйфат» дигән карашта килешсәләр, күп тапкыр таби-
гыйрәк булган булыр иде.

АЮ ТҮРӨ БУЛГАЧ

Зур һәм җитди явызлык, еш кына бик гүзәл эш дип аталып, шул исем астында Тарих битләренә кертелә. Әһәмиятсез вак явызлыктар исә, оятсыз явызлык дип аталып, тарихны һич алдый алмый, ул гына да түгел, заман кешеләренәң дә мактау сүзен ишетә алмый.

I. БЕРЕНЧЕ ТОПТЫГИН

Беренче Топтыгин моны бик яхшы белә иде. Ул, күп хезмәт иткән карт жанвар булып, үзенә оя ясый белә һәм агачларны тамырлары белән куптарып чыгара ала иде; димәк, беркадәр инженерлык сәнгатен белгән була инде. Ләкин аның иң яхшы сыйфаты шунда иде, ул, ничек кенә булмасын, Тарих битләренә эләгергә ашкына иде, шуның өчен ул бар нәрсәдән битәр кан коюны яратта иде. Шул сәбәпле, аның белән ни турыда гына сүз башласаң да: сату-алу турындамы, промышленность турындамы, фән турындамы,—ул һаман бернәрсәгә борып сала иде: кан кою... кан кою... менә нәрсә кирәк!

Шушының өчен Арслан аңа майор дәрәжәсе бирде һәм, вакытлы чара итеп, ерак бер урманга, эчке дошманнарны бастырырга гаскәр башлыгысыман итеп җибәрде.

Урман халкы, майорның алар янына урманга киләчәген белеп алгач, бик уйга калды. Ул заманда урман мужиклары шундый иркен яшиләр иде, теләсә кем, теләсә нәрсә эшли торган иде. Ерткыч жанварлар — эзләнеп, чабып йөри иде, кошлар — очып йөри иде, бөҗәкләр — үрмәләп йөри иде; берәүнең дә марш атлап йөрисе килми иде. Моның өчен майорның аларны мактамаячагын мужиклар аңладылар, ләкин үзләреннән-үзләре генә инде акылга утыра алмадылар. «Менә майор килсен әле,—диделәр алар,—арт сабагыбызны укытыр да, без шунда нужда шулпасының төмен татырбыз!»

Һәм чынлап та: мужиклар әле борылып карарга да өлгермәделәр, Топтыгин инде килеп тә житте. Михаил бәйрәме көнөндә иртә белән иртүк килеп төштө дә шундук мондый карарга килде: иртәгә кан кою булачак. Мондый карар кабул итәргә аны нәрсә мәжбүр иткәндер, анысы билгесез: үзара гына әйткәндә, ул явыз бәндә түгел иде, бер хайван иде шунда.

Әгәр шайтан аңа аяк чалмаган булса, ул үзенәң планын, әлбәттә, тормышка ашырган булыр иде.

Эш шунда: кан кою көнөн көткән арада, Топтыгин үзенәң исем бәйрәмен бәйрәм итмәкче булды. Бер чиләк арагы сатып алып, егылганчы япа-ялгыз эчте. Ул әле үзенә оя ясап өлгермәгән иде, шунлыктан аңа исерек килеш алан уртасында ятып йокларга туры килде. Ятуы булды — гырылдап китүе булды, ә иртә белән, төнәһ шомлыгына каршы, шушы алан өстеннән бер сары чыпчыкка узып китәргә туры килде. Гади чыпчык түгел иде бу, акыллы чыпчык иде: чиләк белән су ташу дисеңме, бик кирәк булганда, канари булып сайрау дисеңме, — барысын да булдыра ала иде. Барлык кош, аңа карап, бик шатланып, болай ди торган иде: менә күрерсез, безнең сары чыпчык вакыты белән бик зур кеше булыр! Аның зирәклегенә турында хәбәр хәтта Арсланга да барып житте, һәм ул үзендә зур акыл иясе булып хезмәт итүче Ишәккә еш кына болай ди торган иде: ул сары чыпчык дигәнәгез минем тырнакларыма эләккәч ничек сайрар иде икән, шуны сыңар колагым белән генә булса да бик тыңлыйсым килә.

Нинди генә зирәк булмасын, бу юлы сары чыпчыкның акылы житмәде. Алан өстендә черек бүрәнә башы аунап ята дип уйлап, аюга кунды да сайрап жибәрде. Ә Топтыгин бик сизгер йоклый торган жанвар. Тәнендә кемнендер сикереп йөрүен сизде дә уйлап алды: бу, әлбәттә, эчке дошман булырга тиеш!

— Кем анда түрә абзагызның сыртында сикеренеп йөри? — дип, ниһаять, ул үкереп жибәрде.

Шушы вакытта сары чыпчыкка очып китәргә кирәк иде, ә аның шуңа да башы житмәде. «Менә хикмәт, бүрәнә башы телгә килде! — дип, таңга калып, утыра бирде. Соң билгеле инде, майорның моңа бик ачуы килде; тәрбиясез чыпчыкны тырнаклары белән эләктереп алды да, исерек баштан аны-моны карап тормыйча, ашады да ташлады.

Ашавын — ашады, ләкин соңыннан кылт итеп исенә төште: нәрсә ашадым соң мин? Теш арасына да берәр нәрсәсе кысылып калмагач, нинди дошман була инде ул? Уйлады, уйлады, ләкин берни дә уйлап чыгара алмады хайван. Ашады да шуның белән бетте-китте. Һәм бу тинтәк эшне һичничек төзәтеп булмаячак бит инде. Чөнки һичбер гаепсез кошны ашасаң да, ул майор корсагында, нәкъ гаепле кош шикелле үк, череп бетәчәк.

— Нигә дип ашадым соң әле мин аны? — дип, Топтыгин үз-үзеннән сорап куйды: — монда жибергәндә Арслан бит миңа әйткән иде: данлыклы эшләр белән шөгыльлән, ә вак-төяк эштән саклан! — дигән иде. Ә мин беренче адымымда ук сары чыпчыклар йота башладым! Я, ярый инде! Беренче коймак һәрвакыт табага ябышып калучан була! Ярый әле, көн иртә булганлыктан, минем бу тинтәклегемне берәү дә күрмәде.

Нинди үкенеч! Административ эштә беренче хата иң хәтәр хата икәннен Топтыгин белмәгән, күрәсең. Баштан ук административ эшне ялгыш юлга борып кертеп жибергәч, соңрак бу юл аны һаман саен туры сызыктан читкәрәк каерачагын оныткан ахры.

Чынлап та, тинтәклегемне берәү дә күрмәде дип тынычланып та өлгөрмәде, күрше каен башыннан сыерчык кычкырып та жиберде:

— Дивана! Аны безне акылга утыртырга жибергәннәр, ә ул сары чыпчык тотып ашады!

Котырынып китте майор; сыерчык артыннан каен башына менеп китте, ә сыерчык (аның да башына тай типмәгән), икенче каенга очып кунды. Аю ансына менеп китте, ә сыерчык — яңадан беренче каенга. Шулай менәтөшә йөри торгач, майор тәмам хәлдән тайды. Сыерчыкка карап, ала карга да батыраеп китте:

— Менә хайван! Кешеләр аңардан кан коюны көтеп тордылар, ә ул сары чыпчыкны тотып ашады!

Аю ала карга янына менеп киткән генә иде, куак арасыннан куян атылып килеп чыкты:

— Аңгыра баш Бурбон! Сары чыпчык ашаучы!

Ул да түгел, житмеш жиде диңгез кичеп, озынборын килеп житте:

— *Risum teneatis, amici!*¹ Сары чыпчык ашаучы!

Сазлыктан бака бакылдап жиберде:

¹ Дуслар, көлүдән тылып торыгыз!

— Аңгыра баш! Сары чыпчык ашаучы!

Кыскасы, аюның көлөсө дө килэ, елуйсы да килэ. Майор эле бер якка, эле икенче якка сугылып карый, мыскыл итүчелэрне тотмакчы була, һаман булдыра алмый. Никадэр тырышса, шулкадэр ахмаграк эшлэр эшлэп ташлый. Бер сэгать үтмэгэндэр, майор Топтыгинның сары чыпчык ашавы турында урманда белмэгән жан иясе калмады. Бөтен урман ачудан ярсып китте. Яңа түрэдән мондый эш көтмэгәннэр иде. Қан кою белән урманнарның, сазлыklarның данын дөньяга таратыр дип уйлаганнар иде, э ул менэ нэрсэ эшлэп ташлады! Михайло Иванов кая таба гына борылып карамасын, һэржирдэ: тинтэк баш, дивана! Сары чыпчык ашаучы! — дип, котыртып торалар.

Топтыгин, кая керер тишек тапмыйча, күкле-яшелле тавыш белән үкерэ башлады. Мондый хэл аның гомерендэ бер генэ тапкыр булган иде. Шулай бервакыт аны оясыннан куып чыгардылар да өстенэ бер көтү эт өстөрөп жиберделэр — эт дигәннэрөң, үкерешеп, аның колакларына, ялларына, койрыкларына килеп ябыштылар. Менэ шул чакта ул чынлап та үз күзе белән үлемне күргән иде! Лэкин шулай да ничек кирэк алай котылган иде: дистэлэп этне имгәтеп, калганнарыннан үкчэсен ялтыратып өлгөргән иде. Э бу юлы качар жир дэ юк. Һэр ағач, һэр куак, һэр түмгэк, жанлы нэрсэлэр шикелле, аны котырталар, э ул шуны тыңлап торырга тиеш! Төнгө ябалак булып төнгө ябалак, аннан да аңгырарак кош та юктыр, шулай да, башкалардан ишетеп, төн керде исэ: дивана! сары чыпчык ашаучы! — дип кычкыра.

Лэкин иң әһәмиятлесе шунда: ул үзе генэ мәсхэрэләнөп калмый бит, э бөтен түрөлек авторитетының нигезенэ көннән-көн катырак итеп балта чабыла. Сизми дэ калырсың, хэбэр күрше чытырманлыklarга да барып житэр, анда да аңардан көлэ башларлар!

Гажәп хэл, кайвакыт кечкенэ генэ сәбәп тэ бик житди нәтижэлэргэ китерэ. Сары чыпчык кечкенэ генэ кош бит инде, э аю хэтле аюның авторитетын буяп ташлады. Шуны ашаганга кадэр майорны дурак дип әйтү берәүнең дэ башына килмэгән иде. Барлык кеше: аю жәнаплары! Сөз безнең атабыз, без сөзнең балаларыгыз! дип кенэ торалар иде. Арслан каршында Ишэк үзе аны яклаганны бөтен кеше белэ иде, э инде берәүне Ишэк хөрмөт итәме, димэк, ул кеше бу хөрмөткэ лаеклы дигән

сүз. Һәм менә шушы кечкенә генә административ хата аркасында, бөтенесе фаш булды. Барлык кешенең теленнән үзеннән-үзе: дивана! сары чыпчык ашаучы! дигән сүз ычкынып кына тора. Әйтерсең, ул нәни генә бер гимназистны педагогик чаралар белән үзен-үзе үтерүгә җиткергән... Ләкин юк, бу моңа охшамый, чөнки гимназистны үзен-үзе үтерүгә җиткерү — бу инде оят явызлык түгел, ә чын явызлык, аңа Тарихның да колак салуы мөмкин... Ләкин... сары чыпчык! Бу бит бары тик сары чыпчык кына! Һәм менә чыпчыклар, кerpеләр һәм бакалар хор белән кычкырып җибәрделәр: «Бу бит адәм көлкесе!»

Башта Топтыгинның чыпчык йотуы турында ачу белән сөйләделәр (туган-үскән чытырманлык өчен оят бит); аннары котырта башладылар; башта якын-тирәдәгеләр котыртты, аннары ерактагылар тотындылар; башта кошлар котыртты, соңрак бакалар, озынборыннар, чебеннәр котырта башлады. Бөтен сазлык, бөтен урман тотынды.

Топтыгин, куак арасында ертып бетергән авыз-борынын сөртә-сөртә:

— Менә нинди нәрсә икән ул җәмәгать фикере дигән нәрсә! — дип пошынды: — Ә соңрак, шушы чыпчык аркасында... Тарих битләренә дә элгеп куюың бар!

Ә Тарих дигәнең шундый зур нәрсә, аны телгә алган чакта, хәтта, Топтыгинның да уйга кала иде. Тарих турында үзе әллә ни белмәсә дә, Ишәктән ишеткәне бар, Тарихтан хәтта Арслан да курка икән: ерткыч кыяфәтendә Тарихка керү бер дә яхшы түгел, ди, имеш. Тарих бит ул бик зур кан коюларны гына ихтирам итә, ә кечкенәләрен искә алган чакта, төкереп кенә куя. Әйтик, менә ул, беренче эше итеп, бер көтү сыерны суеп салса, я бер авылны талап бөлдерсә, яки урман сакчысының йортын бүрәнәсен — бүрәнәгә, тактасын — тактага таратып ташласа, — ул вакытта эле Тарихка эләксән дә ярый... Хәер, ул чакта төкерер иде ул Тарихка! Ул вакытта аңа Ишәк мактау хаты язып җибәргән булыр иде. Ә менә хәзер, күрегезче! — сары чыпчыкны ашады да үзен бөтенләй хур итте! Мең чакрымлык җирдән чабып килеп, нихәтле юл акчасы гына ашап бетерде — һәм, үзенең беренче эше итеп, сары чыпчыкны ашап куйды... ах! Мәктәптә укып йөрүче малайларга хәтле беләчәкләр бит! Һәм кыргый тунгус, һәм дала улы калмык — бар да әй-

тәчәк: майор Топтыгинны дошманны бастыру өчен жи-
бәрделәр, ә ул дошман бастыру урынына сары чыпчык-
ны тотып ашады! Бит аның, майорның, үз балалары гим-
назиядә укый. Әлегә кадәр аларны майор балалары дип
олылап йөртәләр иде, ә киләчәктә мәктәп балалары аларга
күз ачарга ирек бирмәсләр, сары чыпчык ашаучы! сары
чыпчык ашаучы! дип котыртырлар. Бу пакыч эшне йолу
өчен никадәр кан коярга кирәк булачак! Никадәр ха-
лыкны таларга, бөлдерергә, һәлак итәргә туры киләчәк!

Зур жинаятьләр ярдәмендә жәмәгать бәхетенә ире-
шергә теләгән заманны ләгънәт орсын, ләкин шул ук
максатка вак-төяк явызлыктар белән ирешергә теләүче
заманга оят, мең кат оят!

Ары сугыла Топтыгин, бире сугыла, төннәр йокла-
мый, доклад белән килүчеләрне кабул итми, бар уйлага-
ны һаман шул бер нәрсә: ах, мин майорның бу кыла-
нышы турында Ишәк хәзрәтләре нәрсә әйтер икән?

Һәм менә, гомере озын булыр, Ишәктән боерык:
«Арслан жәнапларына хәбәр килеп төште, сез анда эчке
дошманнарны бастырмыйсыз, ә сары чыпчык ашап йөри-
сез икән — бу дәресе?»

Чын дәресе язарга туры килде. Тәүбә итеп, Топты-
гин рапорт язып жибәрде дә көтә башлады. Билгеле
инде: «дивана! сары чыпчык ашаучы!» дигән жаваптан
башканың булуы да мөмкин түгел иде. Ләкин Ишәк, үз
итеп, гаеплегә хәбәр житкерде (рапорт язганда Аю аңа
бер тәпән бал бүләк итеп жибәргән иде): начар тәэсир-
не бетерү өчен, сезгә һичшиксез гадәттән тыш бер кан-
кою ясарга кирәк...

— Эш шуңа гына терәлеп калган булса, мин үземнең
авторитетымны төзәтермен әле! — дип куйды Михайло
Иваныч. Һәм шунда ук, бер көтү сарыктарга һөжүм
итеп, берсен дә калдырмыйча, суеп салды. Аннары кура
жиләге куаклыгында бер хатынны тотып, жиләк тулы
кызавын алып калды. Аннары гаеплеләрнең арт якла-
рына төшмәкче булып, бер уңайдан бөтен урманны ак-
тарып ташлады. Ахырда төнлә белән типографиягә ке-
реп, станокны жимерде, хәрефләрне чәчеп ташлады, ә ке-
ше акылының ижәт жимешләрен әжәтханә чокырына
чыгарып ыргытты.

Шушыларның бөтенесен эшләгәннән соң, бу эттән ту-
ган нәрсә чүгәләп утырды да рәхмәт көтә башлады.

Әмма аның көткәне барып чыкмады.

Гәрчә Ишәк, беренче уңай чыгу белән үк, Топтыгинның батырлыкларын бик бизәп-бизәп сөйләп биргән булса да, Арслан аны бүләкләмәде генә түгел, ә Ишәкнең докладына үз кулы белән болай дип язып куйды: «бу офицерның батыр булуына ышанмыйм; чөнки бу теге минем сөекле Сары чыпчыгымны ашаган Топтыгин үзе!»

Һәм аны инфантериягә күчерергә боерык бирде.

Һәм менә шулай беренче Топтыгин мәңгегә майор булып калды. Әгәр ул баштан ук типографиядән тотынган булса — хәзер инде генерал булган булыр иде.

II. ИКЕНЧЕ ТОПТЫГИН

Ләкин хәтта бик әйбәт явызлыктар да файдасызга киткән чаклар булгалый. Аяныч хәлгә төшкән икенче Топтыгин моңа бик гыйбрәтле мисал була ала.

Беренче Топтыгин үзенең чытырманлыгында батырлык күрсәтеп яткан чакта, Арслан шундый ук икенче чытырманлыкка икенче бер түрәне җибәрде: ул да майор иде, ул да Топтыгин иде. Бусы үзенең адашыннан акыллырак иде, һәм иң әһәмиятлесе тагын шул — административ авторитет мәсьәләсендә администраторның киләчәгә беренче адымга нык бәйләнгән булуын белә иде. Шунның өчен дә шул, әле юл акчаларын алмас борын ук, ул үзенең планын эңсәсеннән жебенә хәтле уйлап куйды һәм шуннан соң гына түрәлек эшенә чатыр-чотыр чабып китте.

Шуңа да карамастан, аның карьерасы беренче Топтыгинныкыннан да кыскарак булды.

Аның иң зур өмете килеп җитүгә типографияне туздырып ташлау иде: Ишәк тә аңа шулай киңәш иткән иде. Ләкин ышанып тапшырылган чытырманлыкта бер генә типография дә юк икән; гәрчә борын-борыннан шушында яшәүчеләр, исләренә төшереп, кайчандыр монда — әнә теге нарат төбөндә — урман курантлары баса торган, кул белән эшли торган бер казна станогы бар иде, дип әйтсәләр дә, ләкин әле Магницкий заманасында ук бу станок бөтен урман халкы алдында яндырылган икән, тик бары цензура гына калдырылган икән; курантларны җырлау эшен цензура сыерчыктарга тапшырган икән. Сыерчыктар һәр көнне иртә белән, урман буенча очып йөрөп, көннең политик яңалыкларын тараталар икән һәм моңардан беркем дә уңайсызлык сизми икән.

Аннары тагы шунсы да билгеле булды: тукран агач кайрысына «Урмандагы чытырманлыкның тарихы»н озми да куймый язып тора икен, лэкин бу кайрыны да, тарих языла барган саен, карак кырмыскалар ашап бетереп баралар, имеш. Шулай итеп урман мужиклары үткэнне да, хэзергене да белмичэ, килэчэккэ да күз ташламыйча яшилэр икен. Яки, икенче төрле итеп әйтсэк, заман караңгылыгы эчендэ арлы-бирле сугылалар икен.

Шул вакыт майор: нич югында ут төртеп яндыру өчен, урманда берэр университет яки академия юкмы? дип сорады; лэкин монда да Магницкий аның ниятен күптэн башкарып куйган булган: университетны бөтен укучы-укытучылары белэн линейный батальоннарга жибергэн, э академикларны агач куышына бикләп куйган. Алар эле бүгенгэ кадэр шунда мәрткэ киткэн килеш яталар, имеш. Ачуы килде Топтыгинның һәм Магницкийны үз янына тотып китерүләрен таләп итте, ягъни аны ботарлап ташламакчы булды («*simila similibus curantur*»)¹, лэкин Магницкий ходаның эмере белэн инде үлде, дигән жавапны алды.

Нишләмәк кирәк, икенче Топтыгин, берәз пошынса да, хэсрәткэ сабышмады. «Бу кабахәтләренң жаннары алынган булу сәбәпле, жаннарын һәлак итеп булмый икен, туп-туры тиреләрен салдыра башларга кирәк!» — дип уйлады ул.

Әйтелүе — эшләнүе. Караңгырак бер төнне туры китереп, ул күрше мужикның абзарына барып керде. Бербер артлы атын, сыерын, дуңгызын, ике сарыгын суеп салды, мужикның тиресен салдырып алганын белә бит инде, кабахәт! Эле һаман да аз булып тоела. «Тукта эле,— ди ул,— мин синең абзарыңның бүрәнәсен берәм-берәм туздырып ташлыйм. Гомерлеккэ хәерче көненә калдырыйм!» Шулай диде да, үзенә явыз ниятен тормышка ашыру өчен, түбәгә менеп китте. Лэкин матчаның черек булуын чамаламаган икен. Китереп баскангына иде, теге шарт — сынды да төште. Безнең майор һавада асылынды да калды, күрә — жиргә гөрселдәп барып төшәргә туры киләчэк, э төшәсе килми. Бүрәнә башына аягы белән ябышты да үкереп жибәрде.

Үкерү тавышына мужиклар кайсы күсәк күтәрәп, кайсы балта, кайсы ау сөнгесе тотып, йөгәрешеп килеп жит-

¹ Шайтанны иблис белән генә жиңеп була (туры тәржемә түгел).

теләр. Кая гына карамасыннар,— бөтен нәрсә кырып салынган: киртәләр жимерелгән, абзар түбәсе алып ташланган, абзарда күл-күл кан, ә матча башында аю үзе асылынып тора. Мужикларның ачуы чыкты.

— Кара син мөртәтне! Начальник каршында яхшы атлы булырга теләгәндер, ә без шуның аркасында һәлак булырга тиешме! Әйдәгез әле, туганнар, хөрмәтлик әле үзен!

Шулай диделәр дә, сөнгеләрен аю егылып төшәсе турыга үрә бастырып куйдылар; күрсәттеләр хөрмәтне аюга. Шуннан соң тиресен тунап, үләксәсен сазлыкка илтөп ташладылар, шунда аны иртәнгә хәтле ерткыч кошлар чукуп ашап бетерде.

Шулай итеп, яңа урман практикасы барлыкка килде, бу практика буенча, бик гүзәл явызлыктар да, хурлыклы явызлыктар кебек үк, хәтәр нәтижәләргә китерә булып чыкты. Бу яңа практиканы урман Тарихы да раслады. Киләчәккә сабак булсын өчен, тарих дәреслекләрендәгечә (урта уку йортлары өчен чыгарылган дәреслекләрдәгечә) явызлыкны гүзәл явызлыкка һәм хурлыклы явызлыкка бүлөп йөртүне бүгеннән башлап бетерергә һәм барлык явызлыкны, нинди генә күләмдә булса да, «хурлыклы явызлык» исеме белән атарга, дип язып куелды.

Ишәкнең шушы турыдагы докладына Арслан жәнаплары, үз аягы белән тырнап, резолюция салды: «Тарихның бу карары турында майор өченче Топтыгинга хәбәр итәргә: ничек кенә булса да хурлыкка төшмәүне чамаласын».

III. ӨЧЕНЧЕ ТОПТЫГИН

Өченче Топтыгин үзенең әлегә атаклы адашларыннан акыллырак иде. «Эш начар! — дип куйды ул, Арсланның резолюциясен укыгач: — аз зыян итсәң — көлкегә каласың; күбрәк зыян итеп ташласаң — сөнгегә күтәрәләр... Әллә булмаса бармаскамы?»

Рапорт язып, Ишәктән сорады: «Әгәр инде ни зур, ни кечкенә явызлыктар эшләргә рөхсәт ителми икән, урта кул явызлык эшләргә мөмкин түгелме?» — ләкин Ишәк бик томанлы итеп җавап кайтарды: «Янәсе, бу турыда барлык кирәк күрсәтмәләрне сез Урман уставында табарсыз». Урман уставын ачып караган иде, анда бөтен нәрсә турында бар: тире-яры налоги, гөмбә налоги, җиләк-җимеш налоги, хәтта чыршы шишаралары ту-

рында да бар, э явызлыктар турында — ләм-мим бер сүз! Шуннан соң аның барлык аптыратып сорап язуларына каршы Ишәк гел серле итеп җавап бирә торды: «ничек кирәк табасыз, шулай эш итегез!»

— Менә нинди заманга калдык бит! — дип, өченче Топтыгин зарланырга тотынды: — чинны зурны бирәләр, э нинди явызлыктар эшләргә — әйтмиләр!

Һәм тагы башына әлегә дә баягы шул бер уй килде: әллә булмаса бармаскамы? Әгәр үзе өчен казначействода бер кочак юл акчасы хәзерләп куелган булуы кылт итеп исенә төшмәгән булса, чынлап та, бәлки, бармаган да булыр иде.

Урманга ул шау-шусыз, тәпи-тәпи генә килеп керде. Рәсми кабул итүләр дә билгеләмәде, доклад көннәрен дә тәгаенләмәде, оясына ялт кереп китте дә, авызына аягын кабып, сузылды да ятты. Үзе ята, үзе уйлый: «куянный булып куянный тиресен салдырырга ярамый, аны да явызлыкка санаулары мөмкин! Кем саный бит әле! Арслан яки Ишәк булса — әле бер хәер! Кара мужиклар бит! Житмәсә тагы ниндидер Тарих уйлап чыгарганнар — көлә-көлә эчәң катар!» Тарих исенә төшкәч, Топтыгин акырып көлеп җибәрде, э үзенә йөрәгә жу итеп тора: сизә ул, Арслан булып Арслан Тарихтан курка... Мондый хәлдә ничек итеп урманның кара халкын акылга утыртырга мөмкин — һич кенә дә уйлап таба алмый. Таләпләрне аңа бик зур куялар, э таларга рөхсәт итмиләр! Кай якка таба гына ыргылып карамасын, чабып килә башлауга — тукта, сабыр ит! Қеше җиренә килеп кердең! Һәр җирдә «хокуктар» барлыкка килде. Тиеннең булып тиеннең хәзер хокукы бар. Борыныңа ядрә белән чәпәргә иде синең — шул булыр иде сиңа хокук! Аларның һәммәсенә хокукы бар, э аның тик бурычлары гына! Чынлап караганда, рәтле бурычлары да юк — көн уздыру, көл туздыру гына! Алар бер-берсен ашапмы ашыйлар, э син берсен дә суярга батырчылык итмә! Бу ни була инде? Э бит бөтенесенә дә Ишәк гаепле! Ул, нәкъ менә ул, акыл сатып, бу хикмәтне корыштырып ята! «Кем бу Ишәкне мондый гажәп җитез иткән? Кем аңа мөмкинлек биргән?» — Менә аңа нәрсә турында уйларга кирәк иде, э ул «хокуктар» турында мөгрәп ята. «Ничек кирәк тапсагыз, шулай эшләгез!» — ах!

Шулай аягын суыра-суыра, ул бик озак ятты һәм хәтта үзенә ышанып тапшырылган чытырманлыкны ида-

рә итү эшенә дә чынлап торып керешмәде. Бер тапкыр, үзе турында «тиешлесен» белдермәкче булып, иң биек нарат башына менде дә күкле-яшелле тавыш белән бер үкереп карады. Ләкин моңардан да файда чыкмады. Урмандагы күптән явызлык күрмәгән кара халык шулкадәр басынган, аның үкерүен ишеткәч, алар болай гына диделәр: «чү, аю үкерә! Йокы аралаш аягын тешләп өзгәнме әллә?» Шул сүзне ишетеп, өченче Топтыгин яңадан үз оясына чабып кайтып китте.

Ләкин кабатлап әйтәм: ул акыллы аю иде, файдасызга зарланып интегү өчен кереп ятмады, ә нинди дә булса бер яхшы нәрсә уйлап чыгару өчен кереп ятты.

Һәм уйлап чыгарды да.

Эш шунда, ул яткан арада, урманда бөтен эш элекке тәртип буенча бара бирде. Бу тәртипне, әлбәттә, «бик яхшы» тәртип дип булмый иде, ләкин бит түрәнең бурычы дөньяда булмаган ниндидер яхшы тәртипкә ирешү түгел, ә борын-борыннан урнаштырылган тәртипне (гәрчә ул бик үк әйбәт булмаса да) төрле зарарлардан саклап алып калу. Нинди дә булса зур, урта яки вак явызлыктар эшләү түгел, ә «табигый» явызлыктар белән канәгатьләнү. Әгәр борын-борыннан бүреләр куянын тиресен салдыралар икән, ә тилгән белән мәче башлы ябалак ала каргаларның эчен савалар икән, гәрчә мондый «тәртипне» әйбәт дип булмаса да, ләкин шулай да үзенә күрә бер «тәртип» булганга күрә, аны тәртип итеп танырга туры килә. Әгәр мондый хәлдә куяннар булсын, ала каргалар булсын, зарлану түгел, әле һаман ишәя барып, жир йөзен тутыралар икән, димәк, бу «тәртип» үзенә борын-борыннан билгеләнгән чикләреннән чыкмый дигән сүз. Шушы «табигый» явызлыктар житмәгәнмени инде?

Бу очракта бөтенесе әнә шул килеш барды да. Урман бер тапкыр да үзенә тиешле кыяфәтен үзгәртмәде. Көндөз булсын, төнлә булсын миллионнарча тавышлардан гөр килеп торды, ул тавышларның бертөрлесе — жан бирүченең тавышы, бертөрлесе — жан алучының жинү тавышы иде. Урманның тышкы күренеше, шау-гөрө, яшеллеге, халкының составы — бөтенесе дә, катып калган шикелле, һаман үзгәрешсез торды. Кыскасы, бу нык итеп урнаштырылган тәртип иде; аны күргән хәтта иң усал, иң гайрәтле түрәнең дә башына бу тәртипне үзгәртү, житмәсә таты «үз җаваплыгы астында үзгәртү» фикере килмәс иде.

Шул рәвешле өченче Топтыгинның акыл күзе каршында яманлыгы ярылып яткан «яхшы тәртип» турында бөтен бер теория барлыкка килде. Бөтен ваклыклары белән, хәтта практикада тикшереп карау мөмкинлекләре белән килеп басты. Һәм шунда кылт итеп хәтеренә төште: бервакыт шулай дусларча гәп сатып утырган чакта, Ишәк аңа әйткән иде:

— Ниндәен явызлыктар турысында сорашасыз әле сез һаман? Безнең кәсептә иң әһәмиятлесе: *laissez passer, laissez faire!*¹. Яки, русча әйтсәк: дивана дивана өстенә атланган да дивана белән куып бара! Менә шул. Әгәр сез, дускаем, шушы кагыйдә буенча эш итсәгез, явызлык дигәннең үзеннән-үзе барлыкка килер, һәм сезнең бөтен эшегез ал да гөл булып!

Нәкъ менә ул дигәнчә булып бара да. Дивана дивананы дивана белән куган өчен, шатланып, тик утырырга кирәк, ә калганы үзеннән-үзе килеп ялганыр.

— Мин хәтта аңламыйм, ни өчен бу түрәләргә жибәрәләр? Аларсыз да бит...— дип, майор либералланып алды, ләкин үзенә бирелә торган жалованьены исенә төшерде дә бу урынсыз фикерне басып калды: зыян юк, зыян юк, эчтән тын...

Шушы сүзләргә әйтеп, ул икенче ягына борылып ятты һәм оясыннан үзенң жалованьесын алып өчен генә чыгарга карар итте. Һәм шуннан соң урманда бөтен эш майлаган кебек барды. Майор йоклап ятты, ә мужиклар аңа дуңгыз балалары, тавык, бал һәм хәтта күгәрчен сөте китереп тордылар һәм үзләренң шушы бүләкләрен аю оясының бусагасы төбенә өя бардылар. Күрсәтелгән сәгатьләрдә майор уяңды, оясыннан чыгып, туйганчы тыгынды.

Шул рәвешле өченче Топтыгин үзенң оясында бик күп еллар ятты. Бик үк әйбәт булмаса да, ләкин зарыгып көтеп алынган урман тәртипләргә бу вакыт эчендә бер тапкыр да бозылмагач һәм «табигый» явызлыктардан башка бертөрле бүтән явызлык булмагач, Арслан да аны үзенң рәхимлегеннән мәхрүм итмәде. Башлап подполковник ясады, аннары полковник итеп күтәрде һәм ахырда...

Ләкин шул вакытта чытырманлыкка мужиклар килделәр, һәм өченче Топтыгин оясыннан кырга чыкты. Һәм ул да башка ерткычларның язмышына дучар булды.

¹ Мөмкинлек бирергә, комачауламаска!

КАРАКОШ МЕЦЕНАТ БУЛГАЧ

Шагыйрьләр каракош турында шигырь күп язалар һәм һәрвакыт мактап язалар. Каракошның буе-сыны да бик матур, күз карашы да яшен кебек, очканда да бик мәһабәт оча. Ул башка кошлар кебек кенә очмый, ә канатларын да какмыйча, бер жирдә әйләнәп-әйләнәп йөри, яисә, атылган таш кебек, томыла; ул гына да түгел: кояшка күзләрен тутырып карарга булдыра һәм яшеннәр белән бәхәсләшә ала. Ә кайбер шагыйрьләр аны хәтта киң күңелле дип тә атыйлар. Әйтик, мәсәлән, шигырьдә бер городовойны мактап жырлыйсылары килсә, аны, әлбәттә, каракош белән чагыштыралар. Фәлән городовой, диләр алар, каракош кебек, күзләп торды да, ялт эләктереп, допроска тартты,— гафу итте.

Мин үзем дә озак кына вакытлар шушы мактау жырларына ышанып килдем. Болай уйлый идем: бит чынлап та, бик матур! Эләктереп алган... гафу иткән! Гафу иткән?!— Бигрәк менә шунысы күңелне эсир итә иде. Кемне гафу иткән?— тычканнымы!! Нәрсә соң ул тычкан?! Һәм мин, дус шагыйрьләремнең берәрсенә ашык-пошык йөгереп бара идем дә, каракошның яңа киң күңеллелек акты турында хәбәр итә идем. Ә минем дус шагыйрем күкрәген киереп баса иде дә, берәр минут мыш-мыш килеп торганнан соң, шигырь коса башлый иде.

Ләкин бер тапкыр минем башыма мондый фикер килде: әмма нигә каракош тычканны «гафу иткән» соң? Теге үз эше белән юл өстеннән чабып узганда, бу күрәп алган, томылып төшкән, ботарлап аткан һәм... гафу иткән! Ни өчен ул тычканны «гафу иткән», ә тычкан аны түгел?

Уйлаган саен уй чыгып тора. Мин тыңлаштырып, караштырып йөри башладым. Күрәм: ничектер очы очка

ялганып бетми. Беренчедән, каракош тычканнарны тотат икән, гафу итәр өчен тотмый. Икенчедән, әгәр инде каракош тычканны «гафу иткән» дип уйл�асак та, аның тычкан белән бөтенләй кызыксынмавы, валлаһи менә, дөресрәк булыр иде. Һәм, ниһаять, өченчедән, каракош түгел, каракошның бабасы булса да, ул бит кош. Аның белән городскойны чагыштыру аңлап житкермәү аркасында гына городской өчен күңелле булып тоелуы мөмкин.

Хәзер мин каракошлар турында болай уйлыйм: каракош ул инде каракош, башка берни түгел. Ерткыч ул, жанкыючы, үзен аклау өчен ул тик бер генә сәбәп күрсәтә ала: янәсе, табигать безне үзе шулай ерткыч итеп яраткан. Шуның өстенә тагы ул көчле, ерактан күрә, тиз оча һәм рәхимсез, шунлыктан табигый ки, аны күрүгә бөтен очар кошлар тизрәк посу ягын карый. Һәм бу, шагыйрьләр әйткәнчә, каракошка сокланып туя алмаганнан түгел, ә котлары алыну­дан. Каракош кеше кул-аягы житмәслек аулак жирдә яши, кунак-төшемне бер дә сөйми, кешенекен таларга ярата, ә талаудан бушап торган арада йоклап утыра.

Әмма бер тапкыр шулай ялгызлыктан туйган бер каракош табылды. Бервакыт үзенң хатынына ул әйтте:

— Икәүдән-икәү генә яшәү бик күңелсез. Көннең көн­бүе кояшка карый-карий, миңгерәп бетәсең.

Һәм менә ул уйлана башлады. Никадәр уйл�аса, шулкадәр ешрак хыялланды бу: элекке алпавытлар яшәгән кебек яшәп карасаң иде. Бер көтү ялчылар, хезмәтчеләр жыеп, жырлый-жырлай яшәргә булыр иде. Ала каргалар гайбәт ташыр иде, тутый кошлар мәтәлчек атыныр иде, саесканнар ботка пешерер иде, сыерчыклар мактау жырлары жырларлар иде, мәче башлы ябалаклар, байгышлар төнлә сакта торырлар иде, ә карчыгалар, тилгәннәр, лачыннар азык ташыр иде. Ә ул үзенә бер генә эшне — майлы калжа ашауны гына калдырыр иде. Уйлады-уйлады да бер карарга килде. Карчыганы, тилгәнне һәм лачынны чакырып китерде дә:

— Борын заманда алпавытларда нинди хезмәтчеләр, ялчылар булган булса, миңа да шундыйларны жыегыз; алар минем күңелемне табар, ә мин аларның котларын алып яшәрмен. Менә шул.

Ерткыч кошлар шушы боерыкны тыңлап бетерделәр дә төрлесе төрле якка очып киттеләр. Аларның эшләре кайный башлады. Иң әүвәле бер көтү ала карганы куып

китерделәр. Китерделәр дә, аларны исемлекләргә язып, кулларына налог кәгазьләре тоттырдылар. Ала карга тиз үрчи торган, һәммә нәрсә белән килешә торган кош. Ул бигрәк тә шул ягы белән яхшы: «мужиклар» сословиесен кыланып күрсәтергә оста. Ә бит билгеле, «мужиклар» эзер булгач, эш вак детальләргә генә терәлеп кала, ә детальләргә оештыру берни түгел. Һәм менә оештырдылар да. Тартар белән гагаралардан тынлы оркестр төзеделәр, попугайларны мәзәкче итеп киендерделәр, саесканга, карак булганлыгы өчен, казна ачкычларын тапшырдылар, мәче башлы ябалакларга, байгышларга төнлә сакта торырга куштылар. Кыскасы, шундый шартлар тудырдылар, бу шартларда теләсә нинди дворян да яшәү оят булмас иде. Хәтта күкене дә онытып калдырмадылар, каракош хатыны янына багучы итеп куйдылар, ә күкенең ятим балалары өчен тәрбия йорты салдылар.

Ялчылар, хезмәтчеләр штатын рәтләп хәрәкәткә дә китереп өлгермәделәр, нәрсәнендер онытылып калуы билгеле булды. Нәрсә житми дип, уйлап-уйлап карадылар да, ниһаять, белделәр: барлык алпавытның өендә сәнгать белән фән булырга тиеш, ә каракошта тегесе дә, бусы да юк.

Бу житешсезлек бигрәк тә өч кошка: карабүрек, тукран һәм сандугачка үзләрен кимсетү булып тоелды.

Карабүрек, бик үткен егет булып, яшь чагыннан ук сайрап өйрәнгән иде. Башта ул кантонистлар мәктәбендә тәрбияләнде, аннары бер полкта писарь булып хезмәт итте һәм, тыныш билгеләре куярга өйрәнеп житкәннән соң, «Урман хәбәрләре» дигән цензурасыз газета чыгара башлады. Ләкин һич чамалап житкерә алмады. Берәр нәрсәгә кагыла-нитә калса — кагылырга ярамый булып чыкты; берәр нәрсәгә кагылмаган булса — бусына кагылырга мөмкин, мөмкин генә түгел, тиеш тә булып чыкты. Моның өчен аның башын чукудылар да чукудылар. Менә шуннан ул уйга килде: каракошка хезмәткә керим! Ул миңа һәр танда үзенең данын мактарга боерык бирсен.

Тукран исә, бик инсафлы галим булып, ялгыз башыгына яшәргә ярата иде. Бервакытта да бер кеше белән дә очрашып сөйләшми (күп кенә кешеләр: ул, барлык житди галимнәр кебек, көне-төне эчә дип уйлыйлар иде), нарат ботагына кунаклап, көннәр буе дөмбәсли

иде. Дөмбәсли торгач, ул бер кочак тарихи тикшеренүләр: «Шүрәленең нәсел-нәсәбе», «Убырлы карчык кияүгә чыкканмы?», «Дию пәриен ирләрме, хатыннармы исемлегенә кертергә?» һәм башка шуның кебек тикшеренүләр хәзерләп бирде. Ләкин никадәр дөмбәсләсә дә, китапларын басып чыгаручы булмады. Шуннан ул мондый уйга килде: каракошка тарихчы булып керим әле! Қаргалар хисабына китапларымны басып бирмәсме?

Сандугачка килсәк, ул инде тормышыннан зарлана алмас иде. Ул борын-борыннан шундый татлы итеп сайрый, аны үсеп торган наратлар гына түгел, Мәскәү сәүдәгәрләренә хәтле селәгәйләрен агызып тыңлыйлар. Қуе куаклык эченә кереп, үзенең татлы жырларын йотлыгып-йотлыгып сайрый башлаган чагында, бөтен дөнья аңа гашыйк, бөтен дөнья, сулышын кысып, аны тыңлай. Ләкин ул шулкадәр дәртле, шулкадәр дан сөюче жан иде, урманнарны ирекле жыр белән яңгыратып-гөрләтеп тору гына аны канәгатьләндермәде, моңайган күңелләргә авазлар гармониясе белән исертү генә житмәде аңа... Ул уйлады: каракош минем муеныма кырмыска йомыркаларыннан ясалган муенсалар тагар, бөтен күкрәгемне тере тараканнар белән бизәр, ә каракошның хатыны айлы төннәрдә мине яшерен очрашуларга чакырыр, дип уйлады.

Қыскасы, өч кош өчесе дә лачынга бәйләнә калды: әйт тә әйт безнең турыда каракошка!

Фән белән сәнгатьнең кирәклегенә турында лачынның докладын тыңлагач, каракош башта аңламыйча торды. Қунган урынында утыра, тырнакларын бер чыгара, бер яшерә, ә күзләре, шома ташлар кебек, қояшта ялт-йолт итә. Гомеренә ул бер газета да күрмәгән; улырлы карчык белән дә, дию пәрие белән дә қызыксынмаган, ә сандугач турында бөтен ишеткәнә бер нәрсә: ул бик кечкенә кош, аның белән авыз қотыртып торасы да юк.

— Син әле Бонапартның үлүе турында да белми торғансыңдыр?— дип, лачын сорап қуйды.

— Нинди Бонапарт ул тагы?

— Менә әйттем бит. Ә аның турында белү кирәк. Қич белән менә қунақлар қилер, сөйләшә башларлар. Бу Бонапарт заманасында булган иде, диярләр, ә син авызың күтәреп тик утырырсыңмы? Болай ярамый.

Қиңәшкә дип мәче башлы ябалакны чакырып қитерделәр,— ул да фән белән сәнгатьнең сарайда кирәк бу-

луын әйтте; янәсе, алар булганда каракошларга да яшәү күңеллерәк, аннары читтән карап торучының да йөзенә кызыллык килми. Укыган меңне егар, укымаган берне егар, дигәннәр. Тыгынырга да ятып йокларга бөтен кеше булдыра, ә менә син мондый мәсьәләне чишеп кара: «Ике куян бер тиен, ярты куян ничә тиен?» Ә, кулыңнан килмиме? Элекке заманда акыллы башлы алпавытлар суктырылган бер кеше урынына суктырылмаган ике кеше биргәннәр, — димәк, моңардан файда күргәннәр. Әнә сары чыпчыкны ал: бар белгәне чиләк белән су ташу, ә шуның өчен никадәр акча көрәп ала!

— Мин караңгыда күрә алам, шуның өчен мине зирәк дип атаганнар, ә син күзеңне йоммыйча кояшка да сәгатьләр буе карап утырасың, шулай да синең турыда: каракош житезен житез дә, ә акылга сайрак, диләр.

— Әллә, мин фәнгә каршы түгел! — дигән булды каракош.

Әйтелүе — эшләнүе. Икенче көнне үк каракошның сараенда «алтын гасыр» башланды. Сыерчыктар: «Яшь егетләр фән белән туенып яши» дигән гимнны жырларга өйрәнде, тартарлар белән гагаралар жиз труба кычкыртып азапланды, попугайлар яңа әкәмәтләр уйлап чыгардылар. Қаргаларга «аң-белем налоги» дигән яңа налог салдылар; яшь лачыннарға, яшь карчыгаларға — кадетский корпуслар оештырдылар; мәче башлы ябалактар өчен, байгышлар өчен академия де сиянс¹ ачтылар, бер уңайдан шунда карға балаларына да берсе бер тиенлек әлифба сатып алып бирделәр. Һәм иң ахырдан Василий Кириллович Тредьяковский исемле иң карт бер сыерчыкны шагыйрь итеп билгеләделәр һәм, иртәгә үк сандугач белән ярышырга эзер тор дип, үзенә боерык бирделәр.

Һәм менә зарыгып көткән көн килеп житте. Яңа хезмәтчеләрне каракош алдына бастырдылар да үзләренең һөнәрләрен күрсәтергә куштылар.

Иң зур уңышны кара бүрек казанды. Тәбрик сүзе урынына ул бер фельетон укып бирде, фельетоны шундый ансат язылган иде, хәтта каракош та аңлаган кебек булды. Карабүрек: жырлый-жырлай яшәргә кирәк, диде. Ә каракош — бик дәрәс! дип, аның сүзен раслады. Аннары карабүрек, ваклап сатуым уңышлы барса, бүтә-

¹ Academie des sciences — фәннәр академиясе.

нендә эшем юк, диде, э каракош — бик дөрес! дип раслады. Аннары, хезмәтчеләрнең тормышы алпавытныкыннан яхшырак, алпавытның мәшәкәте күп, э хезмәтче байның артында һичбер мәшәкәтсез яши, диде, э каракош — бик дөрес! дип раслады. Аннары, вөжданым бар чакта, кияргә штаным да юк иде, э хәзер тамчы да вөжданым калмагач, берьюлы ике пар штан киеп йөрим, диде, э каракош — бик дөрес! дип раслады.

Ахырда карабүрек туйдырды.

— Кем анда чиратта? — дип кычкырды каракош.

Тукран үзенең сүзен — каракош ул кояштан яралган, дип башлап жибәрде, э каракош, үз тарафыннан аның сүзен раслап: мин дә этидән шундыйрак итеп ишеткән идем, дип куйды. Қояшның өч баласы булган, — дип дәвам итте тукран: — Акула исемле кызы да, Арслан белән Қаракош исемле ике улы. Акула бик азгын булган. Шунның өчен этисе аны диңгез упкынына чумырган; улы Арслан атасыннан читләшкән, — атасы аны ком сахра-ларына патша итеп куйган; э Қаракош атасына бик игътибарлы булган, шунның өчен этисе аңа үз тирәсен-дәрәк урын табып биргән — һава патшалыгын аңа тапшырган.

Ләкин тукран әле тикшеренүләренең кереш сүзен дә укып бетерергә өлгөрмәде, каракош, инде чыдамын жуеп:

— Икенчесен кертгез! Икенчесен! — дип кычкырды.

Шул вакыт сандугач сайрап жибәрде, ләкин бик тиз хур булды. Ул колның шатлыгы турында сайрады: янәсе, алла аңа хужа итеп, алпавытны биргән дә, кол шуңа сөөнгән; каракошларның киң күңеллеге турында сайрады: имеш, алар үзләренең колларына, кызганмыйча, аракылык акча бирәләр... Ләкин ул никадәр генә коллыкны мактап сайрарга тырышмасын, э күңелендә яшәп килә торган «сәнгатьне» һичничең җиңә алмады. Ул үзе башыннан аягына кадәр кол иде (хәтта каяндыр тотылган ак галстук табып алып бәйләгән һәм башын бөдрәләткән иде), ләкин менә сәнгатьнең коллык рамкасындагына кысылып утырасы килмәде, туктаусыз тышка бәрәп җыгып торды. Ул никадәр генә сайрамасын, каракош һични аңламады, шабаш!

— Нәрсә мыгырдый бу тиле-миле! — дип бакырды ул ахырда: — Тредьяковскийны чакырыгыз!

Килде керде шунда Тредьяковский. Шул ук коллык сюжетларын алды, ләкин бу сюжетларны ул шундый ап-

ачык итеп сөйләп бирде, каракош минут саен кабатлап кына торды: бик дөрөс! бик дөрөс! бик дөрөс! Һәм ахырында каракош Тредьяковскийның муенына кырмыска йомыркаларыннан ясалган муенса кидерде, ә сандугачка күзләрен яман ялтыратып бер карады да: алып китегез бу эшәке жанны!— дип кычкырды.

Сандугачның дан казаньрга маташуы шуның белән тәмам булды. Аны тиз генә читлеккә ябып, Зарядьегә, «Дусларның аерылышуы» дигән трактирга саттылар, шунда ул әле бүген дә исерекбаш типтергечләрнең күңелләрен татлы жырлар белән агулый.

Шуңа да карамастан, аң-белем эшен бөтенләй ташламадылар. Карчыгаларның, лачыннарның балалары гимназияләргә йөрүне дәвам иттеләр; академия де сиянс, сүзлек бастыра башлап, А хәрәфенең яртысына кадәр барып житте; тукран «Шүрәләләр тарихы»ның 10 нчы томын язып бетерде. Ә карабүрек шыпырт кына эчтән тынды. Ул беренче көннән үк сизенеп алды: бу аң-белем ыгы-зыгысы бик тиз һәм бик рәхимсез рәвештә бетереләчәк, һәм моны сизенергә аның шактый дөрөс нигезе булган булса кирәк.

Эш шунда, аң-белем эшенә житәкчелек итүче лачын белән мәче башлы ябалак зур ялгыш ясадылар: алар каракошның үзен укырга-язарга өйрәтмәкче булдылар. Алар аны авазлы метод буенча бик ансат, бик күңелле итеп өйрәтеп карадылар, ләкин никадәр генә азаплансалар да, ул әле бер ел үткәннән соң да «Каракош» дип кул куясы урынга, «Кыркыш» дип кенә кул куя иде, шуңа күрә зур бурыч бирүчеләрдән берәү дә болай итеп кул куелган вексельне кабул итмәде. Ләкин аннан да зуррак хата шунда иде, барлык педагоглар шикелле, мәче башлы ябалак та, лачын да каракошка бер минут тынычлык күрсәтмәде. Минут саен аның артыннан йөреп, мәче башлы ябалак: бә, би, бу дип кычкырып торды, ә лачын шулай ук минут саен арифметиканың беренче дүрт кагыйдәсеннән башка таланган малны бүлеп булмый,— дип тукуыды.

— Әйтик, син ун каз бәбкәсе урладың ди, икесен кварталныйның язу эшләрен башкаручысына бүләк иттең, берсен үзең ашадың — запаста күпме калды?— дип, лачын шелтәле итеп сорады. Каракош, хәл итә алмыйча, берсүзсез утырды, ләкин көннән-көн аның күңелендә лачынга каршы ачу күбрәк жыела барды.

Аларның араларыннан кара мәче үтте, бу хәлдән интрига файдаланып калырга ашыкты. Тилгән заговор оештырды һәм үз артыннан күкене ияртте. Күке каракошның хатынына пышын-пышын сөйли башлады: башына житәрләр алар безнең хужаның, миен черетерләр! Ә каракошның хатыны ирен үчекләргә тотынды: галим! галим! Шуннан, күмәкләшеп, карчыганың «начар дәртен» ярсыйтылар.

Һәм менә бер көнне таң алдыннан, каракош әле күзләрен тырнап ачарга да өлгөрмәде, мәче башлы ябалак, гадәтенчә, каракошның артыннан шыпырт кына килде дә, тегенең колагына: ә, и, у... бә, би, бу... дип такылдый башлады.

— Кит, ләгънәт төшәсе нәрсә!— дип, каракош юаш кына әйтеп куйды.

— Каракош жәнаплары, рәхим итеп, кабатлагыз: ә, и, у...

— Икенче кат әйтәм: кит моннан!

— Бә, би, бу...

Каракош күз ачып-йомганчы мәче башлы ябалакка таба борылды да аны икегә өзеп ыргытты.

Ә бер сәгатьтән, әле бернәрсә дә белмәгән килеш, иртәнге аудан лачын кайтып керде.

— Менә сиңа мәсьәлә бирәм,— диде ул:— бүген төнлә ике пот киек кошлар талап жыелды; әгәр шушы кошларны ике тигез кисәккә бүлсәк, берсе — сиңа, икенчесе барлык бүтән хезмәтчеләргә,— сиңең өлешкә күпме тияр?

— Бөтенесе дә,— диде каракош.

— Син колакка ягылырлык итеп җавап бир,— дип каршы төште лачын.— «Бөтенесе дә» булса, мин синнән сорап та тормас идем!

Лачынның мондый мәсьәләләр бирүе беренче генә түгел иде; ләкин бу юлы лачынның тоны каракошка бик оятсыз булып тоелды. Ул «бөтенесе дә» дип торган бервакытта колы: «бөтенесе дә түгел» дип әйтергә батырчылык иткәч, аның каны кайнап китте. Билгеле, каракошларның каны кайнаган вакытта, алар педагогик алымнарны коткы таратудан аера белмиләр. Бу юлы да шулай булды.

Каракош лачынның эшен бетерде, ләкин бер искәрмә ясады:

— Академия де сиянс элеккечә кала бирсен!

Сыерчыклар тагын: «Яшь егетләр фән белән туенып яши»не жырлап алдылар, ләкин «алтын гасырның» инде бетеп баруы бөтен кеше өчен дә ачык иде. Алда үзенң мәжбүри юлдашлары белән: үзара талаш һәм төрле фетнэләре белән наданлык караңгылыгы якынаеп килә иде.

Фетнә шуннан башланып китте, үлгән лачын урынына керергә ике дөгъвачы табылды: берсе карчыга, икенчесе тилгән. Ике көндәшнең икесенең дә бөтен игътибары шәхси исәп-хисапка юнәлгән булганга күрә, жәмәгать эшләре икенче планга күчеп калды һәм әкрелләп начарлана башлады.

Бер айдан соң алтын гасырның инде эзе дә калмады. Сыерчыклар ялкаулыкка бирелде, тартарлар ялгыш сайрый башлады, саесканнар оятсыз рәвештә урларга тотынды, ә ала каргалар өстендә недоимка шундый күбәйде, аларны тотып суктырырга туры килде. Эш шуңа барып җитте, хәтта каракош белән аның хатынына бозылган азык китерә башладылар.

Бу буталчыктан исән-сау котылу өчен, карчыга белән тилгән вакытлыча бер-беренә дуслык кулы суздылар һәм бөтен кыенлыкларны аң-белем өстенә аудардылар. Янәсе, аң-белем бик кирәкле нәрсә, ләкин үз вакытында булганда гына. Безнең бабайлар энә фәнсез-нисез яшәгәннәр бит, без дә яшәрбез әле...

Бөтен зыян аң-белемнән дип исбат итү өчен, төрле заговорлар ача башладылар, җитмәсә гел шундый заговорлар ачылды, кайсыларында догалык китабы гына булса да катнашкан булып чыкты. Тентүләр, сорау алулар, судлар башланып китте.

Кинәт югарыдан:— Шабаш!— дигән тавыш ишетелде.

Бу каракош тавышы иде. Аң-белем үзенң агышыннан туктады.

Бөтен сарай хезмәтчеләре арасында шундый тынычлык урнашты, чыш-пыш, яла ягу аермачык ишетелеп торды.

Яңа заманның беренче корбаны тукран булды. Бу бичара кош, валлаһи менә, гаепле түгел иде. Ләкин ул укый-яза белә иде, аны гаепләү өчен шул җитә калды.

— Тыныш билгеләре куя беләсеңме?

— Гадәти тыныш билгеләрен генә түгел, гадәттән тышларын да, мәсәлән: тырнаклар, сызык, жәя — барысын да менә дигән итеп куя беләм.

— Э хатын-кыз затын ир затыннан аера беләсеңме?¹

— Беләм. Хэтта кара төндә дә ялгышмыйм.

Шуның белән бетте китте. Тукранның аяк-кулына богау салдылар да агач куышына мәңгегә ябып куйдылар. Э икенче көнне аны шунда кырмыскалар ашап үтерде.

Тукран вакыйгасы бетәр-бетмәс, академия де сиянсны туздырып ташладылар.

Әмма мәче башлы ябалаклар, байгышлар бик нык каршы тордылар: аларның жылы казна квартирасыннан аерыласылары килмәде. Әйттеләр: аң-белем белән шөгыльләнәбез икән, аны халык арасына тарату өчен түгел, ә усал күздән саклау өчен. Ләкин тилгән: аң-белемнен нигә кирәге бар?— дигән сорау куеп, аларның боргаланып маташуларын бер минутта юкка чыгарды. Алар бу сорауга җавап бирмәделәр (чөнки көтмәгәннәр иде). Шуннан соң аларны берәмләп яшелчә бакчачыларына саттылар, бакча хужалары, алардан карачкылар ясап, бакчаларын сакларга куйдылар.

Шушы ук вакытта берсе бер тиенлек әлифбаларны ала карга балаларыннан кире җыеп алдылар да килгәсәлып төйделәр, шул боткадан отыш уены картасы ясадылар.

Торган саен эш хәтәрләнә барды. Мәче башлы ябалаклардан соң чират сыерчыкларга, тартарларга, попугайларга, сары чыпчыкларга барып җитте... Хэтта саңтырау урман тавыгын да, «начар ният»ле түгелме дип, шик астына алдылар, янәсе: ни өчен көндөз мыштымгына тик ята, ә төнлә йоклый?..

Қаракошның сарае бушап калды. Қаракош та аның хатыны, алар янында карчыга да тилгән. Э ерәктарак — иксез-чиксез каргалар, алар, оятны-нине белмичә, ишәйгәннән-ишәяләр. Никадәр күбәйсәләр, шулкадәр алар өстендә недоимка арта барды.

Шул чакны тилгән белән карчыга, инде кемнен башына җитәргә белмичә (каргалар исәпкә керми иде), бер-беренен башына җитмәкче булдылар. Бөтенесе дә аң-белем нигезендә бит. Карчыга донос язды: янәсе, тилгән яшереп кенә догалык укый, ә тилгән: карчыганың агач куышында «өр-яңа җыр китабы» яшерелгән, дип әләкләде.

¹ Ягъни, женский родны мужской родтан.

Қаракош аптырап китте.

Ләкин шул вакыт Тарих, бу буталчыкны бетерү өчен, үзенен ағышын тизләтте. Гадәттән тыш бер хәл булып алды. Ала каргалар, үзләренен хужасыз калуларын сизеп алып, аңнарына килделәр: янәсе, мондый хәл турында берсе бер тиенлек әлифбада нәрсә әйтелгән икән? Һәм әле рәтләп хәтерләренә төшереп тә өлгермәделәр, ни эшләгәннәрен үзләре дә белештермичә, бөтен көтүләре белән күтәрелделәр дә очып киттеләр.

Қаракош артларыннан куып барган иде дә, кая ул тоту: рәхәт алпавыт тормышы аны шундый мәлжәрәткән, ул канатларын чак-чак кына кыймылдата алды.

Шул вакыт ул хатынына таба борылды да:

— Қаракошларга бу сабак булсын!— дип куйды.

Ләкин бу очракта «сабак» дигән сүз нәрсәне аңлата иде, ягъни аң-белем каракошлар өчен зарарлы дигәннеме, яки каракошлар аң-белем өчен зарарлы дигәннеме, яисә, ниһаять, тегесен дә, монсын дамы — бу турыда ул эчтән тынды.

ИДЕАЛИСТ КЭРЭКЭ

Кэрэкэ шыртлака белән бәхәскә керде. Кэрэкэ әйтә, дөньяда гадел генә дә яшәп була, ди, ә шыртлака әйтә, хәйләсез — дөнья файдасыз, ди. «Хәйлә» диюе белән шыртлака нәрсә аңлатмакчы булгандыр, — анысы билгесез, ләкин ул бу сүзне әйткән саен, кэрэкә, бик ачуланып:

— Кабахәтлек ич бу! — дип кычкыра.

Шыртлака, моңа каршы:

— Менә күрерсең әле! — дип җавап кайтара.

Кэрэкә — идеализмга һәвәс юаш балык ул: шунның өчен монахлар ярата да аны. Ул күбрәк елга, я буа төбөндә (кайда тынычрак шунда) юшкынга кереп ята да үзенң тамагы өчен вак әкәм-төкәмнәр казып ала. Билгеле инде, ята, ята да берәр нәрсә уйлап чыгара. Кайчакларда хәтта тыелган нәрсәләргә уйлап чыгара ул. Ләкин кэрәкәләр үзләренң фикерләрен цензурага күрсәтмиләр, участокта да теркәтмиләр, шунлыктан аларның политик яктан ышанычлы булу-булмауларында берәү дә шикләнми. Әгәр вакыт-вакыт кэрәкәләргә аулылар икән, бу һич тә тыелган уйлар уйлаган өчен түгел, ә бик тәмле булганнары өчен.

Кэрәкәләргә күбрәк ятымә, я жылым белән тоталар; ләкин ау уңышлы булсын өчен, осталык кирәк. Тәҗрибәле балыкчылар моның өчен яңгырдан соң, су болган-

чык вакытны сайлылар һәм, елганы жылым белән бүлөп алып, суга таяк белән, аркан белән сугарга тотыналар һәм, гомумән, шау-шу куптаралар. Кәрәкә бу шау-шуны ишетә дә, хөр фикерләр жиңгән икән дип уйлап, төптән өскә күтәрелә, күтәрелә дә сораша башлай: янәсе, бәйрәмгә кушылып китеп булмасмы? Менә шул чакта алар жылымга бик күп элэгәләр дә кешенәң нәфесенә корбан булалар. Чөнки, кабатлап әйтәм, кәрәкәләр бик тәмле була (бигрәк тә каймакта кыздырылсалар) һәм дворян предводительләре кыздырылган кәрәкә белән хәтта губернаторларны да сыйлылар.

Шыртлакага килсәк, ул инде скептицизм чире элөктергән балык һәм шуның өстенә чәнечкеле була. Уха пешерсәң, үзеннән гажәп әйбәт шулпа чыга.

Ничек туры килеп кәрәкә белән шыртлака очрашканнардыр,— белмим; ләкин шунысын беләм, бервакыт очрашкан, шундук бәхәскә керделәр. Бер бәхәсләштеләр, ике бәхәсләштеләр, бик ошап китте бу боларга, һәм алар очрашу вакытлары билгели башладылар. Су эреkmәнә астына килеп туктыйлар да акыллы сүзләр сөйләшә башлайлар. Ә ак корсаклы чабаклар, алар тирәсендә әйләнә-тулгана, акыл жыялар.

Башлап кәрәкә тотына.

— Ышанмыйм мин,— ди ул,— көрәш һәм талаш-тартыш нормаль закон булсын, имеш тә, жир йөзәндә барлык тереклек итүчеләр шул закон тәэсирендә яшәргә мәжбүр булсыннар, имеш. Мин кан коймыйча гына алга китүгә ышанам, гармониягә ышанам һәм бәхет, хыял ияләрәнен буш фантазиясе генә булмыйча, иртәме-соңмы барлык кешенәң уртак байлыгы булачагына ышанам.

— Көтеп тор!— ди шыртлака, мыскыллап.

Шыртлака бик сабырсыз һәм кырт бәхәсләшә. Аның нервлары какшаган, ул бик күп кыерсытуларны татыган булса кирәк... Ачуы бик кабарган аның... ах, кабарган! Нәфрәткә хәтле үк барып житмәгән әле житүен, ләкин инде ышану һәм беркатлылыкның эзе дә калмаган. Тату тормыш урынына һәр жирдә ызгыш күрә ул; алга китү урынына — гомуми кыргыйлык күрә. Һәм әйтә ул, кем дә кем яшәргә дөгъва итсә, боларның барысын да исәпкә алырга тиеш, ди. Кәрәкәне ул «диванага» саный, ләкин шул ук вакытта, тик аның белән генә «күңеләңне бушатырга» мөмкин дип исәпли.

— Һәм мин ул көнне күрәчәк!— ди кәрәкә.— Мин

генә түгел, бөтен кеше күрәчәк. Безне чолгап алган караңгылык — аяныч тарихи очраклылык тудырган нәрсә генә ул; хәзерге заманда, яңа тикшеренүләр аркасында, бу очраклылыкны энәсеннән жебенә кадәр тикшереп карарга мөмкинлек бар, шуңа күрә аны тудырган сәбәпләрне дә бетереп булмый торган сәбәпләр дип санарга ярамай. Караңгылык — чынбарлыктагы факт, ә яктылык — өмет ителә торган киләчәк. Һәм яктылык булачак, булачак!

— Димәк, синеңчә, бервакыт килер, чуртаннар да булмас?

— Нинди чуртаннар ул?— дип гажәпләнә кәрәкә, чөнки ул бик беркатлы жан. Мәсәлән, аның каршында әйтсәләр: «кәрәкә йокламасын өчен, суда чуртан йөри», дисәләр, ул болай уйлый торган иде: бу чуртан дигәннәре балаларны куркыта торган су пәриә һәм су анасы шикеллерәк бернәрсә булса кирәк, һәм, билгеле инде, тамчы да курыкмый торган иде.

— Ах син тиле, тиле! Дөнья-күләм мәсьәләләр хәл итмәкче буласың, ә үзең чуртанны да белмисең!

Шулай дип, шыртлака канатларын мыскыллы кыймылдата да үз оясына кайтып китә; ләкин озак та үтмәстән, әңгәмәчеләр тагын кайда да булса бер аулак урында очрашалар (суда күңелсез бит) һәм тагын бәхәскә керешәләр.

— Тормышта иң беренче рольне яхшылык уйный,— дип такылдарга тотына кәрәкә.— Явызлык — ул болай гына, ялгыш кына килеп эләккән, ә тормышның төп көче ни әйтсәң дә яхшылык эчендә утыра.

— Тот кесәңне!

— Ах, шыртлака, нинди мәгънәсез сүzlәр кулланасын син!— «Тот кесәңне», имеш! Жавапмыни бу?

— Асылда сиңа бөтенләй җавап бирмәскә кирәк. Аңгыра син — менә сиңа җавап шул!

— Юк, мин әйткәнне тыңла әле син. Явызлыкның бервакытта да тормышта нигез булганы юк, тарих моңа шаһит. Явызлык изеп, буып, кырып, ут һәм кылыч аша уздырып торды, ә нигез булып бары тик яхшылык хезмәт итте. Яхшылык фәкыйрьләргә ярдәмгә йөгерде, яхшылык чылбырдан һәм богаудан азат итте, яхшылык күңелләрдә әйбәт тойгылар уятты, яхшылык акылга канат бирде. Чын мәгънәсендә тормышның нигезе булган шушы фактор булмаса, тарих та булмас иде. Чөнки бит

тарих дигәнең асылда үзе нәрсә соң ул? Тарих — ул азатлык хикәясе, яхшылык белән акылның явызлыкны һәм акылсызлыкны жиңүе турындагы хикәя ул.

Шыртлака, мыскыл итеп:

— Явызлык белән акылсызлыкның жиңелгән булуларын яхшы беләсең алайса? — дип куя.

— Жиңелмәгәннәр әле, ләкин жиңеләчәкләр — хак сүз сөйлим мин сиңа. Һәм тагын да тарихка таянам. Кайчандыр булганнар белән хәзергене чагыштырып кара, — һәм син бик ансат килешерсең: явызлыкның тышкы ысуллары йомшау белән генә чикләнелмәде, бәлки аның күләме дә сизелерлек кимеде. Мисал өчен, безнең халыкны, балык халкын, алып кара. Элек безне теләсә кайвакыт тоталар иде, бигрәк тә уылдык чәчкәндә; ул вакытта без, тилергән шикелле, үзебез үк ятымга керәбез бит, ә хәзерге заманда нәкъ менә уылдык чәчкән чакта безне тоту зарарлы дип табыла. Элек безне, вәхшиләрчә дип әйтергә мөмкин, кырганнар — Уралда, сөйләүләренә караганда, ыргаклар белән тоткан чакта, балык канынан су әллә ничәшәр чакрымнарغا кып-кызыл була торган булган, ә хәзер — юк инде. Жылым, мурда һәм кармак — шуннан узасы булма! Болары турында да әле комитетларда әңгәмәләшәләр: нинди жылым белән? Нинди уңай белән тотарга? Ни өчен?

— Нинди юл белән эләксәң дә ухага эләккәч, барыбер түгелмени сиңа?

— Нинди нәрсә ул уха? — дип гажәпләнә кәрәкә.

— Ах, мур кырасы нәрсә! Исемен Кәрәкә, ә үзеңнең уха турында ишеткәнең юк, имеш. Болай булгач, минем белән сөйләшергә нинди хакың бар сиңең? Бәхәс алып бару өчен һәм фикерләреңне яклау өчен, әүвәле, аз дигәндә, эшнең шартлары белән танышырга кирәк. Һәр кәрәкәнең киләчәге уха белән бетәчәк — шундый гади хакыйкәтне дә белмәгәч, нигә сөйләшеп торган буласың? Кит... чәнчеп үтерермен!

Шыртлака чәнчкеләрен тырпайта, ә кәрәкә булдыра алган хәтле тизрәк төпкә төшеп китә. Ләкин бер тәүлектән соң фикер көрәштерүче дуслар тагын очрашалар һәм яңадан сүз башлап жибәрәләр.

— Күптән түгел, без тора торган култыкка чуртан кереп чыкты, — ди шыртлака.

— Теге син әйткән чуртанмы?

— Шул. Килде, караштырды, әйтте: никтер бик ты-

ныч урын кебек күренә монда. Кәрәкәләр үрчи торган урын булса кирәк? Шуны әйтте дә китте.

— Нишләргә инде миңа хәзер?

— Хәзерләнергә кирәк — бары шул гына. Қич белән, бирегә килеп, сиңа күзләрен тасырайтып тора башлагач, тәңкәләреңне һәм канатларыңны әйбәтләбрәк жыйарсын да туп-туры авызына кереп китәрсен.

— Нигә соң мин кереп китим? Гаепле булсам икән әле...

— Тиле син — менә шул сиңең гаебең. Аннары, өстәвенә симез дә. Ә инде тиле белән симезгә чуртан авызына керергә закон үзе куша.

Кәрәкә, чын күңелдән ачуланып:

— Андый законның булуы мөмкин түгел! — ди. — Чуртанның да юкка гына йотарга хақы юк, башлап аңлатма таләп итәргә тиеш. Менә мин аның белән аңлашырмын, бөтен дәрәжәләргә чыгарып салырмын. Дәрәжә белән мин аны кара тиргә батырырмын.

— Әйттем бит мин сиңа тиле дип, хәзер дә шуны ук әйтәм: тиле! тиле! тиле!

Шыртлака тәмам ачулана, киләчәктә кәрәкә белән бөтенләй йөрешмәскә үзенә сүз бирә. Берничә көннән соң, карап-карыйсың: гадәт үзенекен иткән була.

— Менә барлык балыклар үзара килешсәләр икән... — дип, серле итеп, кәрәкә сүз башлап жибәрә.

Мондый вакытта шыртлака үзе дә каушап кала. Нәрсә турында сөйли бу тиле? — дип уйлый ул. — Әллә ниләр лыгырдап ташлавы бар, ә якында гына кушбаш йөри. Кара син аны, кушбаш дигәнең күзләрен дә икенче якка борган, янәсе: аның эше түгел бу, ә үзе тыңлапмы тыңлый.

— Башыңа килгән бер уйны әйтеп салма син! — дип, шыртлака кәрәкәне үгетли. — Нигә ул хәтле авызыңны зур ачарга: әйтергә теләгәнеңне шыпырт кына да әйтергә мөмкин ич.

Кәрәкә исе китмишә дәвам итә:

— Шыпыртлап торасым килми. Мин туп-туры әйтәм, әгәр барлык балыклар үзара килешсәләр, ул вакытта...

Ләкин шул жирдә шыртлака үзенәң дустан тупас рәвештә бүлә.

— Сиңең белән сөйләшкәндә борчак ашап сөйләшергә кирәк ахры! — дип кычкыра ул кәрәкәгә һәм, итәкләрен жыештырып, үз оясына таба йөзеп китә.

Ачуы да килә, кәрәкәне дә кызгана ул. Диванасын дивана инде ул, ә шулай да, бары тик аның белән генә чын күңелдән сөйләшеп була. Читкә чәчә торган, хыянәт итә торган жан түгел,— хәзерге заманда андый сыйфатларны кемнән табарсың? Хәтәр вакыт хәзер, шундый вакыт, әтиең белән әниеңә ышанырлык түгел. Менә чабаклар, алар турында турыдан-туры бер дә начар сүз әйтеп булмый, тик шулай да аларның да белештермичә ычкындырып куюлары бар! Ә кушбашлар, бәртәсләр, жәеннәр һәм бүтән түрәләр турында әйтсә дә юк! Бер селәүчән бирсән, чаң кактырып ант итәчәкләр! Мескен кәрәкә! Алар арасында юкка әрәм булачак ул!

— Кара инде син үзеңә,— ди ул кәрәкәгә:— я инде, ничек итеп син дошманга (бер ходай үзе сакласын!) каршы тора алырсың? Корсагың калын, башың кечкенә һәм хәйләгә оста түгел, авызың кеп-кечкенә. Хәтта тәңкәләрең дә рәтле түгел бит. Өлгерлеген юк, житезлеген юк,— кыскасы, авыр сөякле син! Кем теләсә шул кил дә ашап ташла!

Кәрәкәнең һаман үз тугызы тугыз:

— Гаепле булмагач, нигә ашарга соң мине? — ди ул.

— Карале, тинтәк баш! «Гаепле булган өчен» ашыйлармыни? Ашыйлар икән, үтерәсе килгән өчен ашамыйлар, ашыйсы килгәнгә ашыйлар,— бары шул гына. Син дә ашыйсың ич. Юкка гына борының белән юшкында казынмыйсың, ә әкәм-төкәмнәр тотасың. Аларның, әкәм-төкәмнәрнең, яшисе килмимени, ә син, аңгыра баш, иртәдән кичкә хәтле алар белән бүксәңне тутырасың. Әйт әле: синең каршында аларның нинди гаебе бар, ни өчен син аларны минут саен үтереп торасың? Исендәме, син әйткән идең: менә барлык балыклар килешсәләр икән, дигән идең? Әгәр әкәм-төкәмнәр үзара килешә калсалар, ул чакта син аңгыра башка әйбәт булыр идеме икән?

Мәсьәләне шулай туп-туры һәм күңелсез ягы белән китереп куйганнан соң, кәрәкә, уңайсызланып, жиңелчә кызарып куя.

— Әкәм-төкәмнәр — алар бит...— дип сөйләненп ала ул аптыравыннан.

— Әкәм-төкәмнәр — әкәм-төкәм инде алар, ә кәрәкәләр — кәрәкә. Әкәм-төкәмнәр белән кәрәкәләр сыйлана, кәрәкәләр белән — чуртаннар. Әкәм-төкәмнәрнең дә һич гаебе юк, кәрәкәләр дә гаепсез, ләкин тегеләре дә, бо-

лары да жавап бирергә тиеш. Йөз ел уйлап утырсаң да, башка бернәрсә уйлап чыгара алмассың.

Шыртлаканың шушы сүзләреннән соң, кәрәкә, юшкынның эченә үк кереп яшеренә дә, буш арада уйлый башлай. Уйлай да уйлай, ә үзе әкәм-төкәмнәрне ашы да ашый. Ашаган саен күбрәк ашыйсы килә. Ахырда уйлап таба ул.

— Мин әкәм-төкәмне ашыйм икән, гаепле булганнары өчен түгел,— син моны дәрәс әйткәнсең,— дип аңлата ул шыртлакага,— ашыйм, чөнки табигать үзе аларны миңа ашар өчен биргән.

— Кем әйтте сиңа моны?

— Берәү дә әйтмәде, үз күзәтүем белән шуңа ирештем. Әкәм-төкәмнәрнең жаны — жан түгел, ә пар; син аны ашыйсың, ә ул аңламый да. Аннары ул шундый итеп яратылган, аны йотып жибәрмәскә мөмкин түгел. Суны авызың белән суырдың исә, бүксәндә әкәм-төкәмнәр инде мыж килә. Мин аларны тотмыйм да, алар үзләре авызга керә. Ә кәрәкә бит ул — бөтенләй башка. Кәрәкәләрнең ун вершоклылары була,— андый аксакалны ашаганчыга хәтле, аның белән сөйләшергә кирәк әле. Аның житди эшәкелек эшләгән булуы кирәк, эшләсә инде, ул вакытта...

— Менә чуртан үзеңне йоткач, белерсең әле нәрсә эшләргә кирәген. Шуңа хәтле, иң яхшысы, эчтән тын.

— Юк, эчтән тыначак түгел мин. Гәрчә гомерем буге чуртаннарны күргәнем булмаса да, кешедән ишетеп әйтә алам: алар да дәрәслеккә колак салалар. Әйт әле, зинһар: шундый явызлыкның булуы мөмкинме? Беркемгә тимичә тик яткан кәрәкә кинәт, алла үзе сакласын, чуртан корсагына барып керсен, ди! Гомеремдә дә ышанмыйм мин моңа.

— Чудак! Әле бая гына, үзеңнең күз алдында, култыктагы судан монах ике жылым тулы кәрәкәләр тартып чыгарды... Ничек уйлайсың: аларга сокланып карап торырмы ул?

— Белмим. Ул кәрәкәләргә ни булганы билгесез әле: әллә ашалганнар, әллә пыяла савытка утыртылганнар. Бәлки, монастырь икмәген ашый-ашый, пыяла савытта жырлап яши торганнардыр!

— Алайса яшә инде син дә, башкисәр!

Көн артыннан көн үтә, ә кәрәкә белән шыртлака сүз

көрәштерәләр дә сүз көрәштерәләр. Аларның яши торган урыннары тыныч, хәтта жиңелчә генә бака ефәге белән дә капланган, сүз көрәштерү өчен иң уңай урын. Нәрсә турында гына сөйләшмә, нинди генә хыялларга бирелмә — берәү дә берни эшләтә алмый. Бу хәл кәрәкәне шундый йөрәкләндереп жибәрде ки, ул торган саен һаман кыюрак фәлсәфә сата башлады.

— Шулай булсын иде, балыклар бер-берсен яратсыннар иде! — дип ораторлык итә ул. — Бер балык барлык балыкларны якласын, барлык балык әлегә бер балыкны якласын — менә шул вакыт тормышта чын гармония булыр иде!

Шыртлака аның күңелен суыта:

— Беләсем килә, — ди ул, — ничек итеп син чуртанны яратыр идең икән!

— Табар идем, туган, жаен! — ди кәрәкә, үзенекен куәтләп. — Мин шундый сүзләрне беләм, аларны әйтүгә теләсә кайсы чуртан бер минутта кәрәкәгә әвереләчәк!

— Я-ле, әйтеп кара!

— Тотармын да болай дип сорармын: чуртан, диярмен, игелекнең нәрсә икәннен беләсеңме син? Игелекнен үз халкыңа карата сиңең өскә нинди бурычлар йөкләгәннен беләсеңме?

— Әйттең иске авыздан яңа сүз! Телесеңме, шушы соравың өчен инәм белән мин сиңең корсагыңны тишим?

— Ай, кирәкми! Зинһар өчен, андый мәсьәлә белән шаяра күрмә!

Яки:

— Кайчан да кайчан кече яшътән үк безне гражданлык тойгылары белән тәрбияли башларлар, шул вакытта гына без, балыклар, үзебезнең хокукларыбызны аңларбыз!

— Ә граждaнлык тойгылары ни пычагыма кирәк булды сиңа?

— Кирәк булмаса да...

— Шул-шул менә: «кирәк булмаса да». Гражданлык тойгылары тик шул вакыт кына урынлы, кайчан алар өчен ирек бар. Юшкын эчендә яткан килеш, нишләрсен син ул тойгылар белән?

— Юшкында яткан килеш түгел, ә гомумән...

— Мәсәлән?

— Мәсәлән, монах миннән уха пешерергә уйлады,

ди, э мин аңа әйтермен: суд ясамыйча торып, мондый коточкыч жэзага тартырга хакың юк синен! диярмен.

— Ә ул, тупас сүз әйтүең өчен, сине табага, я кайнар көлгә салыр... Юк, дус кеше, юшкын эчендә яшәгән чакта гражданлык тойгылары түгел, э аңгыра баш тойгылары булганы яхшы — бу менә дөрес. Қайда юшкын куерак, шунда пос та, телең тешлә, аңгыра баш!

Яки кәрәкә, тагын менә болай дип, уяу килеш саташа башлый иде:

— Балык балык белән туенырга тиеш түгел. Ашар өчен балыкка табигать аннан башка да бик күп тәмле нәрсәләр әзерләп куйган. Әкәм-төкәмнәр, чебеннәр, кортлар, үрмәкүчләр, су борчалары; аннары кыслалар, еланнар, бакалар — болар барысы да байлык, барысы да ашарга ярый.

Ә шыршлака, аны айныту өчен:

— Ә чуртаннарға кәрәкәләрне ашарға ярый, — дип куя.

— Юк, кәрәкә үзенә-үзе баш ул. Табигать аңа саклану чаралары бирмәгән икән, мәсәлән, менә сиңа биргән кебек, димәк, аның шәхесен саклау өчен аерым закон чыгарырга кирәк!

— Әгәр ул закон үтәлмәсә?

— Ул вакыт аңлатма игълан итәргә кирәк: янәсе, әгәр законнар үтәлми икән, аларны бөтенләй чыгармаганың яхшы.

— Файдасы булырмы икән?

— Байтак халык оятыннан акылга килер иде дип уйлыйм.

Қабатлыйм: көн артыннан көн үтте, э кәрәкә һаман хыялланды. Бүтән берәү булса, моның өчен, ичмаса, аның борынына чиертерләр иде, э аңа — бернәрсә дә юк. Әгәр берәз гына саграк булган булса, ул мәңге шулай такылдап яшәгән булыр иде. Ләкин ул, үзенә кем икәннен онытып жибәреп, бөтенләй киртә сикерә башлады. Сөйләнде дә сөйләнде, э ул арада язу тотып кушбаш аның янына килмәсенме: янәсе, иртәгә бу култыкка чуртан рәхим итәчәк, шулай булгач, син, кәрәкә, кара аны! Таң белән үк жавапка хәзер тор!

Әмма кәрәкә каушап калмады. Беренчедән, чуртан турында төрле-төрле сүзләр күп ишеткәне булганга күрә, үзенә дә аның белән танышасы килә; икенчедән, ул үзенә әлегә тылсымлы сүзе барлығын белә, ул сүзне

әйтә калсан, шундук иң усал чуртан да кәрәкәгә әвереләчәк ич. Һәм бу сүзгә ул бик өмет баглый иде.

Аның болай ышануын күргәч, хәтта шыршлака да уйга калды: «Үземнең тискәре карашым белән артык бөгеп ташламадыммы икән?— дип уйлады,— бәлки, чынлап та чуртан: мине яратсыннар иде, миңа яхшы кинәш бирсеннәр иде, акылымны һәм күңелемне агартсыннар иде дип, көтеп кенә торадыр? бәлки, ул... яхшы күңелледер? Аннары кәрәкә дә тышкы яктан гына шундый тиле-миле булып күренсә кирәк, асылда ул үзенң карьерасын бик уйлап кора булса кирәк. Менә иртәгә чуртан каршына барыр да аның колагына гомердә бер кешедән ишетмәгән чын дәрәслекне әйтеп салыр. Ә чуртан тотар да болай дияр: чын дәрәслекне әйткән өчен мин сиңа, кәрәкә, менә бу култыкны бүләк итәм,— шушында начальник бул!»

Иртә белән чуртан килеп тә житә. Кәрәкә, бик гажәпләнәп, аңа карап тора: чуртан турында аңа нинди генә гайбәтләр лыгырдап бетермәделәр, ә ул — бүтән балыклар кебек үк икән! Тик авызы колакларына барып житкән дә тамагы нәкъ кәрәкә кереп китәрлек.

— Кәрәкә,— ди ул,— сине акылга бик бай һәм сүзгә бик оста дип сөйләләр. Синең белән сүз көрәштерергә теләм. Башла.

Кәрәкә бик тыйнак кына, ләкин артык түбәнчелек күрсәтмичә, әйтә:

— Мин бәхет турысында күп уйлыйм,— ди.— Мин генә түгел, барлык балыклар бәхетле булсыннар иде. Барлык балыкларга бөтен суларда йөзәргә ирек булсын иде, әгәр инде берәрсенең юшкында яшеренеп ятасы килсә, юшкында ятарга да мөмкинлек булсын иде.

— Һм... һәм син шундый хәлнең булуы мөмкин дип уйлайсыңмы?

— Уйлыйм гына түгел, сәгать саен шуны көтәм.

— Мәсәлән: мин йөзеп барган чакта, миңа... кәрәкә очраса?

— Очраса соң?

— Беренче ишетүем. Әгәр мин ул кәрәкәне тотып... ашасам?

— Андый закон юк, чуртан хәзрәтләре; закон туптуры әйтә: экәм-төкәмнәр, озынборыннар, чебеннәр һәм черкиләр балыклар өчен азык булып хезмәт итсеннәр, ди. Моңардан тыш, соңрак чыккан указлар тарафыннан

азык итеп билгеләндедәр: су борчалары, үрмәкүчләр, кортлар, коңгызлар, бакалар, кыслалар һәм судагы бүтән жан ияләре. Ләкин балыклар түгел.

— Минем өчен бу азрак. Кушбаш! Чынлап та шундый закон бармыни?— дип, чуртан кушбашка мөрәжәгать итә.

— Онытылып беткән закон ул, чуртан хәзрәтләре!— дип, кушбаш авыр хәлдән бик оста котыла.

— Белеп торам бит мин андый законның булуы мөмкин түгеллеген. Я, тагын нәрсәне сәгать саен көтәсең син, кәрәкә?

— Тагын гаделлек өстен чыгар дип көтәм. Көчлеләр көчсезләргә кыерсытмалар, байлар ярлыларны кыерсытмалар. Шундый бер уртақ эш табылып, ул эштә барлык балыклар үзләренә интерес табарлар һәм һәр балык үз өлешен эшләр. Син, чуртан, барлык балыклардан да көчлерәк һәм житезрәк — син эшнең дә авырагын алырсың; ә мин кәрәкәнең сәләте шул хәтле генә, миңа эшнең дә шундыен гына бирерләр. Берәү барлык балык өчен эшләр, барлык балык берәү өчен эшләр — менә шулай булып. Бер-беребезне якласак, безне берәү дә кимсетә алмас. Жылым әле күренеп тә өлгермәс, ә без инде сызган булыпбыз! Кайсыбыз таш астына, кайсыбыз су төбенә, юшкын эченә, кайсыбыз ояга яки агач тамыры астына. Уханы болай булгач ташлап торырга туры килмәгәе!

— Белмим. Кешеләр үзләренә тәмле тоелган нәрсәне ташларга бер дә яратмыйлар. Аннары, кайчан булып бит әле андый тормыш. Ә менә нәрсә: димәк, болай булгач, мин дә эшләргә тиеш булып чыгам?

— Бүтәннәр ничек, син дә шулай.

— Беренче ишетүем. Бар, йоклап, айнып кил!

Йокладымы кәрәкә, юкмы, ләкин һәрхәлдә акылы артмады аның. Төш вакытында ул тагын сүз көрәштергә килеп житте; һәм курку түгел, элеккедән дә күтәренкерәк күңел белән килгән иде ул.

Чуртан туп-туры сорау куйды:

— Синең уеңча, мин, чуртан, эшләп йөриячәкмен, ә син минем хезмәтем аркасында сыйланып ятачаксың — шулаймы?

— Барлыгыбыз да бер-беребездән... гомуми, уртақ хезмәттән...

— Аңлым: «бер-беребездән»... димәк, миннән дә...

һм. Әмма син законга сыймый торган сүзләр сөйлисең шикелле. Кушбаш! Хәзерге заман телендә мондый сүзләр ничек дип атала?

— Социализм, чуртан хәзрәтләре!

— Шулайдыр дип уйлаган идем аны. Бик күптән ишетеп киләм инде: кәрәкә баш күтәрергә өнди! диләр. Тукта, мин әйтәм, үзем тыңлап карыйм әле. Әнә син нинди икәнсең!

Шулай дигәннән соң, чуртан суга койрыгы белән шундый мәгънәле итеп сукты ки, нинди генә тиле-миле булмасын кәрәкә, ул да аңлады.

— Мин, чуртан хәзрәтләре, ни, болай гына,— дип сөйләнде ул, шүрләп жибәреп.— Мин бит беркатлылык белән...

— Ярар. Беркатлылык — караклыктан да яман, дигәннәр. Юләргә ирек бирсәң, ул акыллыларны дөньяда яшәтмәс. Синәң турыда миңа әллә ниләр сөйләп бетергәннәр иде, ә син кәрәкә тек кәрәкә,— башка берни түгел. Биш минут та сөйләшмәдем үзең белән, ә инде тәмам туйдырдың.

Чуртан уйга калды һәм ничектер серле итеп кәрәкәгә карап куйды. Шунда кәрәкә инде тәмам аңлап алды. Ләкин чуртанның кичәге тыгынудан соң әле тамагы тук иде бугай, авызын ачып иснәде дә, шунда ук гырылдап йоклап та китте.

Ләкин бу юлы кәрәкәнең эше бик үк хәерле булып бетмәде. Чуртан тынып калуга, кәрәкәгә төрле яктан кушбашлар ябырылдылар һәм аны сак астына алдылар.

Кич белән, кояш та батып өлгермәде, кәрәкә өченче тапкыр чуртан янына сүз көрәштерергә килде. Ләкин бу юлы инде сак астында килде, өстәвенә кайбер имгәнгән жирләре дә бар иде. Атап әйтсәк, алабуга, сорау алганда, аның аркасын һәм койрыгын тешләгән иде.

Ләкин әле ул һаман күңелен төшерми, чөнки запаста аның тылсымлы сүзе бар әле.

Бу юлы да чуртан беренче башлады:

— Гәрчә дошманым булсаң да,— диде ул,— башыма төшкән бәлам шундый инде ахры: сүз көрәштерергә бик яратам мин! Сау-сәламәт чагында, башлап жибәр.

Шушы сүзләрне ишеткәч, кәрәкә үзенә йөрәге кабынып киткәнне сизде. Күз ачып-йомганчы корсагын жыештырып, канатларын жылпендереп, койрыгының калдыгы

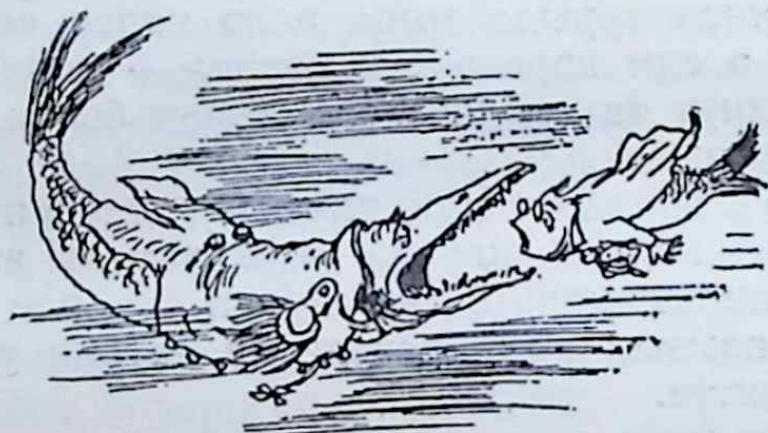
белән суны чапылдатты да, чуртанның күзләренә туп-туры карап, бөтен көчкә бакырды:

— Игелекнең нәрсә икәннен беләмсең син?

Гажәпләнүдән чуртан авызын ачты. Үзе дә сизмәстән суны суырып алды һәм йотарга бөтенләй теләмәгән жиреннән кәрәкәне йотып җибәрде.

Бу хәлне күреп торган балыклар бер генә секундка катып калдылар, ләкин, шундук аңнарына килеп, чуртан янына ашыктылар: әйбәт кенә йотып җибәрдегезме, тамагыгызга утырмадымы? дип сораша башладылар. Ә шыршлака (ул бөтенесен дә алдан күреп, алдан әйтеп куйган була) йөзеп алга китте һәм тантаналы итеп әйтте:

— Менә ул безнең сүз көрәштерүләребез нинди була!

ЛИБЕРАЛ

Кайсыдыр бер илдэ торган ди бер либерал, үзе бик турыдан бэрэ торган кеше булган ди; беркем бер сүз айтмэгэн чакта, ул тамагын ярып кычкыра икэн: «ах, эфэнделэр, эфэнделэр! Нишлисез сез! Үзегезне үзегез һалак итэсез бит!» ди икэн. Моның өчен аңа берәү дә ачуланмаган, э, киресенчә, барлык кеше: «әйдә, әйтә бирсен — аннан безгә ни зарар!» ди икэн.

— Һәртөрле жәмәгәтьчелекнең нигезендә, — ди торган булган ул, — өч фактор ятарга тиеш: ирек, тәмин ителгәнлек һәм үзешчәнлек. Әгәр дә мәгәр жәмгыять иректән мәхрүм ителгән икән, димәк, ул идеалсыз яши дигән сүз, фикере кайнап тормый дигән сүз, ижат өчен нигезе юк, киләчәк язмышына ышанычы юк дигән сүз. Әгәр дә мәгәр жәмгыять үзен тәмин ителмэгән итеп сизә икән, бу аңа боеклык тамгасы сала һәм аны үз язмышына салкын карый торган итә. Әгәр дә мәгәр жәмгыять үзешчәнлектән мәхрүм ителгән икән, ул үз эшләрен оештыруга булдыксыз була һәм экренләп хәтта ватан турындагы төшенчәсен дә югалта башлый.

Менә шулай дип уйлаган ул, һәм, чынын әйтергә кирәк, дөрөс уйлаган. Ул күргән, аның тирә-ягындагы кешеләр, агу эчкән чебеннәр шикелле, ары сугылып, бире сугылып йөриләр, һәм ул, моны күреп, үз-үзенә болай ди торган булган: «Алар үзләрен үз язмышларының хужасы итеп сизмиләр, шуңа күрә шулай йөриләр. Алар — каторгадагы кеше, бәхет тә һәм бәхетсезлек тә аларга үз ихтыярларыннан башка килә, алар үзләренең тойгыларына чын күңелдән бирелә белмиләр, чөнки аңламыйлар: чын тойгымы бу, әллә булмаса берәр сихерле төшмә?» Бер сүз белән генә айткәндә, либерал, югарыда телгә алынган өч фактор гына жәмгыятькә нык нигез була ала һәм жәмгыятьнең үсеше өчен кирәкле бүтән нәрсә-

ләрне үзе белән алып килә ала дип, бик нык ышанган булган.

Ләкин ул гына да түгел: либерал, яхшы идеаллар белән генә калмыйча, яхшы эшләр эшләргә дә атылып торган. Аның изге теләге шул булган: минем фикеремне дәртләндереп торучы нур тирә-юньдәге караңгылыкны ярып үтсен иде дә, дөнъяны балкытып, бөтен жан иясен яхшылыкка тиендерсен иде. Барлык кешеләрне бертүган итеп таний булган ул, бөтен кешене үзенә яраткан идеаллары яктысында тормыштан рәхәт табарга чакырган.

Гәрчә идеалларны хыял дөнъясыннан практика дөнъясына күчерергә омтылу, хөкүмәт күзлегеннән караганда, беркадәр шиклерәк булып тоелса да, аның хәтта бу шикле омтылышын да рәхәтләнеп гафу иткәннәр, чөнки ул үзенә идеаллары белән чын күңелдән ялкынланып йөргән, һәм шуның өстенә ул гаять сөйкемле, барлык кешеләргә карата гаять ягымлы булган. Ул чын хакыйкәтне дә йөзен дә чытмыйча әйтеп бирә алган, кирәк жирдә беркатлырак кеше булып та күренә белгән, эчкерсезлегә белән дә масая алган. Иң әһәмиятлесе, ул бервакытта да, бернәрсәне дә бугазга басып таләп итмәгән, ә бары тик мөмкин булган кадәр дип кенә сораган.

Әлбәттә, бу «мөмкин булган кадәр» өчен аны бик гайрәтле кеше дип мактап булмый, ләкин либерал «мөмкин булган кадәр» белән килешкән: беренчедән, гомуми файда өчен килешергә тиеш булган, чөнки гомуми файданы ул һәрвакыт беренче планга куя икән; икенчедән, үзенә идеалларын урынсызга вакытыннан элек һәлак итмәү өчен килешергә тиеш булган. Шуның өстенә, ул белгән: үзен дәртләндергән идеаллар, бик абстракт характерда булып, тормышка турыдан-туры тәэсир итә алмаганнар. Ни дигән сүз ул ирек? тәэмин ителгәнлек? үзешчәнлек? Болар бар да абстракт терминнар, бу терминнар жәмгыятьнең чәчәк атуына китерсен өчен, аларны материалъ эчтәлек белән тутырырга кирәк. Бу терминнар, абстракт буларак, жәмгыятьне тәрбияли алсалар да, аның ышанычын һәм өметен күтәрсәләр дә, ләкин кул белән тотып, күз белән күреп була торган рәхәт һәм бәхет бирә алмыйлар. Бу рәхәткә ирешү өчен, идеал барлык кешегә аңлашылсын өчен, аны вакларга кирәк, һәм: менә шун-

нан соң инде кешелек дөньясын интектереп килгән авыруларны дэвалау өчен кулланырга кирәк. Нәкъ менә шушында, ваклаган чакта, үзеннән-үзе әлегә «мөмкин булган кадәр» дигәннең барлыкка килгән, ул бер-беренә килеп кагыла торган ике якның берсен беркадәр үзенең йомыклығыннан баш тартырга, ә икенчесен — шактый дә рәжәдә үзенең таләпләрен кыскартырга мәжбүр иткән.

Боларның барысын да безнең либерал бик яхшы аңлый икән һәм, шушы нәрсәләргә таянып, билен буганда, чынбарлык белән эрләшәргә керешкән. Һәм билгеле инде, башлап торып, белгеч кешеләргә мөрәжәгать иткән.

— Ирек — моңарда гаеп итәрлек бернәрсә дә юк шикелле бит?— дип сораган ул алардан.

— Гаеп итәр жире юк та юк, әле мактар жире бар,— дигәннәр белгеч кешеләр:— без ирек теләмибез дип, безнең өскә яла гына ягалар бит; чынында исә, безнең бөтен кайгыртканыбыз — ирек... Ләкин, әлбәттә, билгеле чикләрдә...

— Һм... «чикләрдә»... аңлайм! Ә тәмин ителгәнлек турында нәрсә әйтерсез?

— Анысы да рәхим итсен... Ләкин, әлбәттә, шулай ук билгеле чикләрдә.

— Ә жәмәгәтчелекнең үзешчәнлегә турындагы идеалымны ничек дип табасыз?

— Бик әйбәт, бик әйбәт. Ләкин, әлбәттә, тагын әлегә дә баягы, билгеле чикләрдә.

— Чикләрдә икән, әйдә чикләрдә була бирсен! Икенче төрле була алмаганлыгын либерал үзе дә аңлаган. Чаптар атны йөгәнсез ычкындырып кара әле син, ул бер минут эчендә шундый хикмәтләр эшләп ташлар, аннары еллар буенча да төзәтеп бетерә алмассың! Ә йөгән белән булганда — тып-тыныч! Чаптарың артына карый-карый гына бара: тукта әле, мин сиңа, чаптыр, чыбыркы белән берне сыптырыйм әле... менә шулай!

Һәм менә либерал шушы «чикләрдә» эшкә тотынган. Аннан кискән, моннан кырыккан; ә өченче бер жирдә бөтенләй посып кына калган. Ә белгеч кешеләр, аңа карап, шатланып туя алмыйлар икән. Бер заман хәтта аның эше белән алар шундый мавыкканнар, әллә үзләре дә либерал булып китәме дип уйларга мөмкин булган.

— Әйдә, тырыш, тырыш!— дип, тегеләр аны дәртлән-дереп торганнар:— тегендә әйләнәп үт, бу төштә сыпыр-

галап куй, икенче бер жирдә бөтенләй кагылмыйча ук үтеп кит. Шулай итсәң, эшен ал да гөл булыр. Без, туганкай, бик теләп син кәжәне яшелчә бакчасына кертер идек тә, үзең күрәсең бит, әнә безнең бакча нинди чистән белән әйләндереп алынган!

— Күрүен күрәм,— дигән либерал:— ләкин үземнең идеалларымны жимерү миңа бик оят! Ах, бик оят!

— Бераз гына оялсаң да ярый: оят — ботак түгел, күзеңне төртеп чыгармас! Аның каравы *мөмкин булган кадәр* ниятеңне башкарып чыгарсың!

Эмма либералның нияте *мөмкин булган кадәр* тормышка аша барган саен, белгеч кешеләр сизә килгәннәр: либералның идеаллары хәтта шушы хәлендә дә тегеләрнең тамакларына тыгылган. Бер яктан, артык кин колачлы итеп ниятләнелгән булган; икенче яктан — өлгереп житмәгән булып, аңлау өчен кыен булган.

Әлеге белгеч кешеләр либералга:

— Чыдап булмый сиңең идеалларыңа!— дигәннәр:— эзер түгел без, хәлебездән килми!

Һәм үзләренең булдыксызлыгын һәм кабахәтлеген бөтен вагы-төяге белән шундый аермачык итеп санап күрсәткәннәр ки, либерал, ничек кенә кыен булмасын, килешергә мәжбүр булган: чынлап та, аның ниятендә ниндидер фаталистик бернәрсә бар икән: сыйдырып кына булмый бит капкага, бетте китте.

— Ах, бик күңелсез!— дип, ул үзенең язмышыннан сукрана башлаган.

Белгеч кешеләр, аны юатып:

— Тинтәк син! Таптың зарланыр нәрсә! Сиңа тагы ни кирәк? Идеалларыңның киләчәген тәмин итәсең киләме?— соң бит без комачау итмибез. Ләкин, алла хакы өчен, бик кабанма! Инде «мөмкин булган кадәр» үк булмый икән, «ни дә булса» яулап алу белән канәгатьлән! Бит «ни дә булса»ның да үзенә күрә кадере бар. Экрән-экрән, алла ярдәме белән, үзең дә күрми калырсың, бер аягың капищеда¹ булыр! Капищега әле салынган көненнән бирле берәүнең дә кереп караганы юк; ә син менә кердең дә карадың... Шунуң өчен генә булса да, аллага шөкер ит.

Нишләмәк кирәк, моның белән дә килешергә туры килгән. Инде «мөмкин булган кадәресе» үк булмый икән,

¹ *Биредә* — берәр идеалга хезмәт итү урыны. *Ред.*

«ни дә булса»ны йолкырга чамала, аңа да рәхмәт әйт. Либерал шулай иткән дә, һәм тиздән үзенәң яңа хәленә шулкадәр ияләшкән, хәтта үзе дә гажәпкә калган: ничек итеп ул, аңгыра баш, элегрәк нинди дә булса бүтән чикләренәң булуы мөмкин дип уйлаган соң? Һәм төрле чагыштырулар белән ул үзен юатырга тотынган. Янәсе, бодай орлыгы да капылт кына башак чыгармый, ул да байтак кына ялындыра. Башлап аны жиргә күмәргә кирәк, аннары, череп, аның үренте чыгарганын, үрентенен, кар астында кышлаганнан соң, үсә башлавын, башак чыгаруын һ. б. көтәргә кирәк. Күп итеп уңыш биргәнгә кадәр бодай орлыгы менә нихәтле мөгжизаларны үтәргә тиеш! Идеал артыннан куганда да шулай ук бит. Жиргә «ни дә булса»ны чәч тә көт тә утыр.

Һәм чынлап та: либерал «ни дә булса»ны жиргә утырткан да көтеп утыра башлаган. Ләкин никадәр генә көтсә дә, «ни дә булса» үренте чыгармаган — һәм вәссәлам. Таш өстенә туры килгәнме, әллә булмаса, тирәскә элгеп, черегәнме — бар, тикшереп кара!

Либерал, бик каты пошынып:

— Нәрсә булды соң миңа? — дип мыгырданып йөргән. Белгеч кешеләр аңа:

— Сәбәп шул, син чамадан тыш киң маташтырасың, — дигәннәр. — Ә бит безнең халык көчсез, аңсыз. Син аңа яхшылык белән барасың, ә ул сине үк бер кашык суда батырып үтерергә чамалый. Бу халык арасында пычранып бетмәс өчен, бик зур осталык кирәк.

— Кайда инде хәзер пычранмау турында сөйләшеп тору! Юлга чыкканда мин нинди запас белән чыккан идем, ә бара-бара бөтенесен чәчеп бетердем. Әүвәле «мөмкин булган кадәр» эш иттем, аннары — «ни дә булса»га килеп төштем, — шуннан да түбәнрәк тәгәрәү мөмкинме икәнни?

— Әлбәттә, мөмкин. Мәсәлән, әйтик, «кабахәтлеккә ярашып» эш итәргә теләмисеңме?

— Ничек була инде ул?

— Бик ансат. Син әйтәсең, мин сезгә идеаллар китердем, дисең, ә без әйтәбез: бик әйбәт, ләкин әгәр безнең теләктәшлегезбезне телесең икән, ярашып эшлә.

— Ничек?

— Ә менә болай: идеалларың белән борыңны бик чөймә, ә безнең масштабка карап, аларны кечерәйт һәм ярашып эшләп кара. Аннары, файдалы итеп тапсак, бәл-

ки, без дә... Туганкай, без үзөбөз дә капкыннан ычкынган бүрөлөр инде, идеалчыларны күргәнебез бар! Эле шулай күптөн түгөл генерал Крокодилов та безгә килеп әйтте: әфәндедәр, ди, минем идеалым — кутузка, ди! Рәхим итәсез! Без аңгыра баштан ышанып куйган булдык, ә менә хәзер аның йозагы астында бикләнөп утырабыз.

Шушы сүзләрне ишеткәннән соң, либерал бик каты уйга баткан. Ансыз да беренче баштагы идеалларының тик исеме генә калды, ә хәзер житмәсә аларны турыдан-туры кабахәтлеккә яраштырмакчы булалар! Эшләр болай барса, әйләнөп карарга да өлгөрмәссең, үзең дә кабахәтләр арасына барып керерсең. Аллам, акыл бир!

Ә белгеч кешеләр, аның болай уйга калуын күрөп, ирексезли башлаганнар.— Әгәр инде син, либерал әфәнде, ботка пешерергә тотынгансың икән, мөгөз чыгармыйча гына, ахырына кадәр пешерөп бетер. Син безне кузгаттың, син үк безне канәгәтләндер... әйдә, тырыш!

Һәм менә ул тырыша башлаган. Һәм гел кабахәтлеккә ярашып эшли икән. Қайвакыт шулай читкәрәк тайпылмакчы булса, белгеч кеше, аны хәзер жиңеннән эләктерөп ала икән дә: либерал әфәнде, кая күзләрөңне читкә чөләйттең? Туры кара!— ди икән.

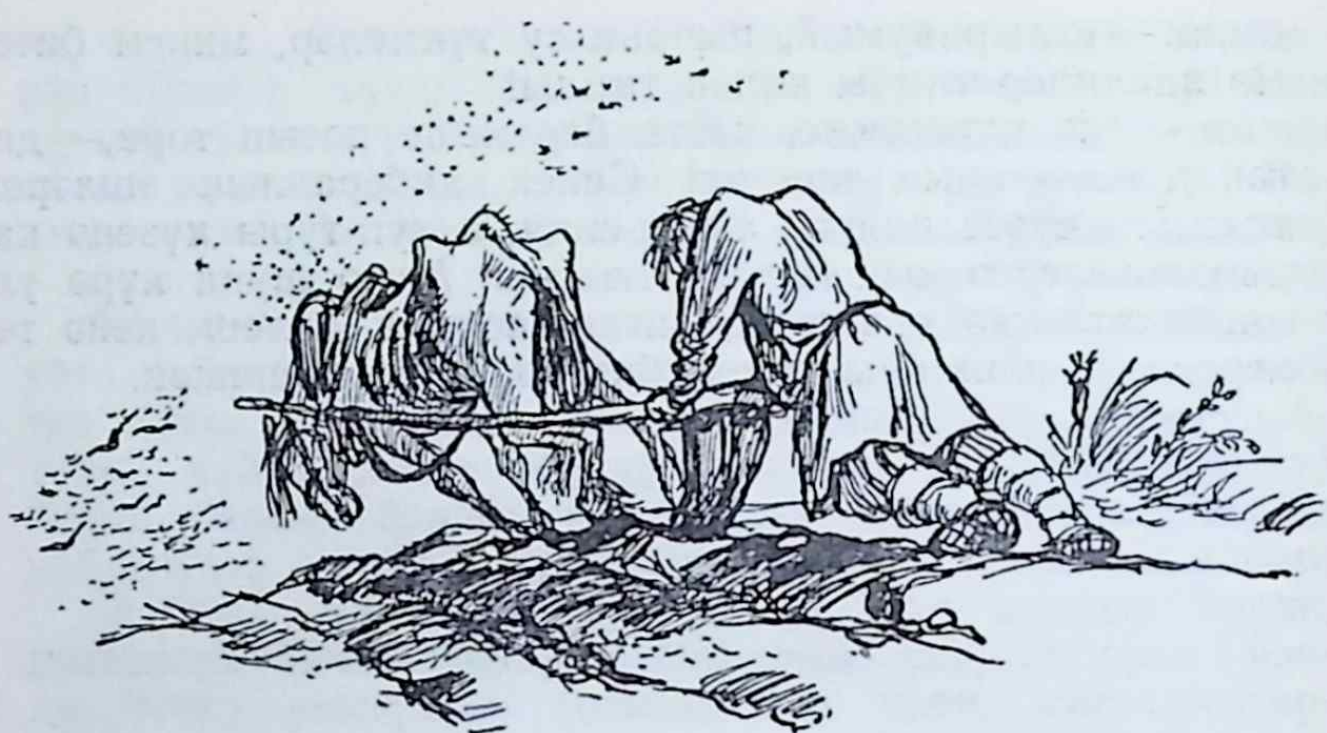
Шулай итеп, көн артыннан көн үткән, һәм «кабахәтлеккә ярашып» эшләү дә алга барган. Идеалларның инде эзе дә калмаган — бер кабахәтлек кенә калган — ә шулай да либералның күңеле боекмаган. «Мин үземнең идеалларымны баш тиңентен кабахәтлеккә батырганмын икән, аннан ни булган? Аның каравы үзем, чакрым баганасы кебек, исән-сау басып торам. Бүгөн мин пычракта ауныйм, иртәгә кояш чыгар да пычракны киптерер — мин тагын менә дигән егет булып йөрермен!» Ә белгеч кешеләр, аның бу мактануларын тыңлап, сүзен жөплөп торганнар: шулай, бик дөрөс!

Менә бервакыт ул, үзенөң дуcты белән урам буйлап бара-бара, гадәтенчә үзенөң идеалы турында лыгырдый икән, үзенөң зирәклеген мактый икән. Қинәт шул вакыт битенә ниндидер тамчы тамган кебек булган. Қайдан бу? Нәрсә бу? Югарыга күтәрелөп караган: янәсе, яңгырмазар түгөлме? Әмма күргән: күктә болытның әсәре дә юк, ә кояш нәкъ баш өстендә акаөп тора. Жил барын бар, ләкин бит тәрәзәләрдән пычрак су түгәргә рөхсәт ителми, шулай булгач, моннан да шикләнергә урын юк.

— Бу нинди могжиза!— дигән либерал үзенөң ду-

сына:— яңгыр яумый, пычрак су түкмиләр, минем бите-мә ниндидер тамчы килеп тамды!

— Әнә күрәсеңме, чатта бер кеше посып тора,— дигән дусы,— аның эше ул! Синен либераллык эшләрен өчен, төкерәсе килгән аның сиңа, ә туп-туры күзеңә карап төкерергә кыюлыгы житмәгән. Менә шуңа күрә ул, «кабахәтлеккә ярашып», чатка поскан килеш кенә төкергән; ә жил аны синен битеңә китереп сипкән.

А Т

Ат, юл буена ятып, изелеп йокымсырый. Мужик аны, эле яңа гына туарып, чемченергә жибәрде. Ләкин аның кайгысы ашауда түгел. Ташлы каты жир туры килде аңа: мужик белән икәү аны көчкә генә сөрөп бетерделәр.

Бу Ат — интегеп, кыйналып беткән тар күкрәклә гади бер мужик жанвары иде: кабыргалары кыршау кебек, жилкәләре чиләнгән, аяклары имгәнгән; башы — салынкы, ялы — чуалып беткән; күзләреннән һәм борын тишәкләреннән эрен ага; өске ирене, коймак кебек булып, салынып төшкән. Мондый хайван белән күпме эшләп булсын, ә эшләргә кирәк. Көннең көн буе Ат камыттан бушап тормый. Жәйли иртәдән кичкә хәтле жир сөрә; кышлый, кар эри башлаганга кадәр, «әйберләр» ташый.

Ә көч жыярга аның мөмкинлегә юк: ашаган азыгы теш имгәтергә генә ярый. Жәйли кунарга йөрткән чакларда, ичмаса, йомшак үләннән авыз итә, ә кышлый базарга «әйберләр» ташый һәм сөрсегән салам белән тамак туйдыра. Язлый, хайваннарны кырга чыгарыр вакыт житкәч, аны, күсәкләр белән күтәрәп, аягына бастыралар; ә кырда үләннең заты да юк; көз көнендә терлекләр күрми калдырган үткән елгы сөрсегән үләннәр генә анда-санда тырпаеп торалар.

Тормышы начар аның. Ярый эле, йомшак күңелле мужикка тап булды: үзен юкка имгәтми. Сука жигеп

икәү кырга чыккач, ат таныш тавышны ишетә: «Я, жан-кисәгем, көчәнәп кара әле!»—дип кычкыра мужик аңа. Ат аңлый. Үзенәң арык гәүдәсен алга сузып, арткы аякларын тери дә, башын күкрәгенә хәтле бөгеп, алгы аяклары белән тырмаша башлый. «Я, михнәткәй, өстерә әле!» ди мужик. Үзе сука артыннан күкрәгә белән этеп бара, куллары белән сука сабына шундый ябышкан, келәшчә белән тоткан диярсең: аяклары туфракка бата-бата бара, күзләре һаман сукада: кыегаеп китеп, сука-ламыйча калдырмагае, ди. Буразнаны башыннан-башына үткәч, икесе дә калтырап төшәләр: менә ул әжәл кайчан килде! диләр. Икесенә дә әжәл: Атка да, мужикка да; көн саен әжәл.

Тузанлы авыл юлы, тар гына тасма төсле булып, авылдан авылга йөгәрә; бер авылга килеп керә дә, тагын чыгып, яңадан әллә кайларга чаба. Юлның буеннан-буена ике яклап аны кырлар саклап баралар. Кырның иге-чиге юк; як-якта да, алга таба да гел кыр; күк белән җир тоташкан урында да кыр. Кай төше алтын төсле, кай төше ямь-яшел, кай төше шәп-шәрә — авылны, тимер божра кебек, кыр урап алган: һичбер чыгар җире юк, тик шушы җәелеп яткан очсыз-кырыйсыз кырга гына чыга ала ул. Әнә еракта бер кеше бара; ашыгып йөрүдән, бәлки, аның аяклары сөрлегеп-сөрлегеп китәдер, ә ерактан караганда, ул гел бер урында таптана төсле, әйтерсең лә, бөтен нәрсәне йота торган кыр бушлыгынан ычкына алмый. Чак-чак кына күзгә чалынып торган бу кечкенә нокта бер дә ераклашмый, тик берәз тоныклана гына. Тоныклана, тоныклана да көтмәгәндә генә кинәт юкка чыга, бушлык аны үзлегеннән йотып бетерә кебек.

Хәрәкәтсез генә яткан дәншәтле иксез-чиксез кырлар гасырлар буенча тып-тын торалар, әйтерсең лә, үзләрендә чиксез зур көчне пленда асрыйлар. Бу көчне кем пленнан азат итәр? Кем аны дөньяга алып чыгар? Бу бурыч ике жан иясенәң: мужик белән Атның өлешенә тигән. Туган көннәреннән алып каберләренә хәтле икесе дә шушы бурыч өстендә азапланалар, кара тиргә батып бетәләр, кыр бүгенгә кадәр шушы иксез-чиксез көчне биргәнә юк — бу көч мужикның богауларын чишәргә тиеш, Атның чиләнгән җилкәләрен сикәтләндерергә тиеш.

Қояш үтереп кыздыра торган җирдә ята Ат: тирә-якта бер генә агач кисәгә дә юк, ә һава шундый кызган,

сулыш алганда тамак көя. Авыл юлы буйлап эллә нидә бер генә тузан бөтерелеп үтә, ләкин бу тузанны күтәрүче жил рэхәтлек китерми, ә тагын һәм тагын кайнар һава алып килә. Қигәвеннәр белән чебеннәр, шашынган шикелле, Ат өстендә айкалалар: аның колакларына, борын тишекләренә кереп тулалар, чиләнгән жирләрен тешлиләр, ә ул, тешләгән саен, колакларын гына кыймылдатып куя. Йокымсырыймы ул, эллә үләргә ятамы—төшенеп булмый. Эсседән һәм каты эшләүдән аның эче көйгән, ләкин зарлана да алмый ул. Ходай хайванга зарланып юану рэхәтен дә бирмәгән.

Йокымсырый Ат, ләкин ял итү түгел бу, ә үлем белән тартышып, интегеп яту гына. Аның баш очында татлы төшләр түгел, ә бәйләнешсез авыр саташу болыты йөри. Бу саташуда сурәтләр юк, хәтта куркыныч күренешләр дә юк, тик зур-зур таплар гына бар: я кап-кара, я ут төсле таплар. Интегүнең чигенә җиткән Ат тик торган чакта бу таплар тик торалар, ул хәрәкәтләнгәндә хәрәкәтләнәләр һәм аны үзләре белән бергә төпсез укыңга өстөриләр.

Қырның очы да юк, кырые да юк, аңардан бер яры китә алмассың! Сукасын өстери-өстери, Ат бу кырны аркылыга да, буйга да йөрде, тик аның очы-кырые юк икән. Гөрләп иген үсеп торган чакта да, игеннәрне җыеп алгач та, ак кәфен астында катып яткан чагында да,— аркылыга һәм буйга бу кыр мәһабәт булып җәелгән, җәелгән дә үзе белән тартышырга чакырып-нитеп тормыйча, туп-туры қол иткән. Аны төшенеп тә, җиңеп тә, көчен бетереп тә булмый: хәзер генә үлдә шикелле, менә хәзер — тагын терелә. Қайсы үлем, қайсы яшәү — һич төшенмәссең. Ләкин үлемендә дә, яшәешендә дә беренче һәм өзлексез шаһит — шушы Ат. Барлык җан иясе өчен кыр — иркенлек, кинлек һәм шигърият булса, Ат өчен ул — қоллык. Қыр аны изә, аның соңгы көчен талый һәм шуңа да қарамастан канәгать түгел. Ат бер қараңгыдан икенче қараңгыга хәтле йөри, ә аның алдында кап-кара тап тирбәләп бара, бара һәм үз артыннан атны өстери. Менә хәзер ул тап аның қаршында тирбәлә, һәм менә хәзер Ат йокы аралаш ишетә: «Я, җанқисәгем! я, михнәткәй! я!» дип қычқыралар кебек аңа.

Бервақытта да сүнмәячәк утлы шар бер қараңгыдан икенче қараңгыга тикле Ат өстенә қайнар нур ташқынын сибеп тора; яңғырлар, яшеннәр, қар бураннары, суықлар

бервакытта да тукталып тормаячак... Табигать барлык жан иясе өчен — ана, тик Ат өчен генә — бәла һәм михнәт. Табигатьнең бөтен тереклеге аңа газап булып төшә, бөтен матурлыгы — агу булып керә. Аның өчен хуш ис тә юк, тавышлар гармониясе дә юк, төсләр симметриясе дә юк; сызлану, талчыгу һәм бәхетсезлек тойгысыннан башка — бер тойгыны да белми ул. Әйдә, кояш табигатьне жылы белән, якты белән сугара бирсен, әйдә, аның нурлары тереклек һәм куаныч уятсыннар, — бичара Ат тик бер генә нәрсәне белә: алар аның чиксез азап-михнәттән гыйбарәт тормышына яңа газап, яңа михнәт кенә өстәячәкләр.

Эшнең иге-чиге юк! Аның бөтен тереклеге эш белән чикләнә; эш өчен яралган, эш өчен туган ул; эшләмәсә беркемгә кирәге юк аның, алай гына да түгел: саран хужалар әйтмешли, эшләмәгәндә зарарлы ул. Аның бөтен тормыш шарты — бары тик бер генә нәрсәгә таба юнәлтелгән: физик хезмәт чыганагы булган аның мускул көченә сүрелергә ирек бирмәү — менә ул нәрсә. Аңа азык та һәм ял да нәкъ үзенң бурычын үтәргә житәрлек күләмдә генә бирелә. Шуннан соң әйдә, кыр һәм табигать көчләре аны имгәтә бирсеннәр — аның аякларында, жылкәсендә һәм аркасында күпме яңа жәрәхәт артса да, берәүнең дә моңарда эше юк. Аның иминлеге кирәк түгел, жәбер һәм эш күтәрә ала торган гомере генә кирәк. Бу жәберне ничәмә гасырлар буенча күтәрәдер инде, белми ул аны; ничә гасырлар буге тагын күтәрер барачактыр — исәпләми ул аны. Аның яшәве караңгы упкынга батып бару кебек, һәм жан иясенә мәгълүм булган барлык тойгылардан ул тик әрнүле сызлану тойгысын гына белә. Бу тойгыны аңа хезмәт бирә.

Аның тормышына ук «мәңгелек» мөһер сугылган. Ул яшәми дә, үлми дә. Кыр, спрут шикелле, үзенң чиксез бармаклары белән аңа ябышкан да шушы михнәтле жирдән аны жибәрми. Тышкы яктан тормыш аны нинди генә тамгалар белән тамгаламасын, ул һәрвакыт бер хәлдә: кыйналулы, михнәтле, ни тере, ни үле. Көннәрне, елларны, гасырларны исәпләми ул; үзенң каны белән сугара торган шушы кыр шикелле, мәңгелекне генә белә. Ул бөтен кырга таралган: анда да, монда да үзенң арык гәүдәсе белән һаман сузаеп йөри, бөтен жирдә һаман ул, һаман шул бер килеш, һаман шул исемсез бер Ат. Аңарда бөтен бер масса яши, үлми торган, аерып

алып булмый торган, бетереп булмый торган масса яши. Бу масса тик бер генә нәрсәне белә — тормыш ул мәңгелек. Ләкин тормыш үзе нәрсә соң ул? Ни өчен ул Атны үлемсезлек богавы белән богаулаган? Каян килгән ул тормыш, кая таба бара ул?— Киләчәк заман кайчан да булса бу сорауларга җавап бирсә кирәк... Ләкин, бәлки, киләчәк заман да җавап бирмәс; дөньяны өрәкләр белән тутырып, җан ияләрен шул өрәкләргә корбан иткән үткән заманның караңгы упкыны шикелле үк, ул да, бәлки, җавапсыз һәм битараф калыр.

Ат йокымсырый, ә аның яныннан бушбиерләр үтәләр. Беренче карашта берәү дә — Ат белән Бушбиер бер ата-ана баласы димәс. Ләкин аларның кардәшлекләре турындагы риваять әле онытылмаган.

Борын-борын заманда бер карт айгыр яшәгән, аның ике улы булган: берсе Ат, икенчесе Бушбиер. Бушбиер әдәпле һәм йомшак күңелле малай булган, ә Ат — әдәпсез һәм каты күңелле малай булган. Карт айгыр Атның әдәпсезлегенә бик озак түзгән, бик озак ике улын да бердәй караган (бала сөюче ата шулай итәргә тиеш тә), ләкин ахырда, ачуланып, әйткән: «Менә сезгә минем гомерлек фатихам: Ат салам ашар, ә Бушбиер — солы». Шул заманнан алып башлана инде бу. Бушбиерне жылы сарайга кертәләр, астына йомшак салам җәяләр, эчәренә баллы су, ашарына тары ярмасы бирәләр; Атны абзарга кертәп, алдына сөрсегән салам ыргыталар: әйдә, чәйнәп кара! Эчәреңә — әнә шул пычрак су.

Дөньяда туганы барлыгын Бушбиер бөтенләй оныта язган иде инде. Ләкин, нидәндер эче пошып киткәч, исенә төште. «Туйдым инде бу жылы сарайдан, күңелем кайтты баллы судан, тамагымнан үтми тары ярмасы, — диде ул, — барып беләп кайтыйм әле: туган энем ничек гомер кичерә икән?»

Барса, ни күрсен, — аның туганы үлемсез, имеш! Ни эләксә шуның белән тукмыйлар үзен, ә ул — исән; ашаганы коры салам үзенә, ә ул — исән! Кырның кай төшенә генә күз төшермә, барлык җирдә аның туганы эшли; хәзер генә син аны биредә күрдң, керфек кагып өлгермисң, ул инде әнә кайда кыймылды. Аңарда ниндидер игелек булырга тиеш, югыйсә аркасына төшкән таяк уалып та, ул гел исән калыр идемени!

Һәм менә бушбиерләр Ат тирәсендә йөри башладылар.

Берсе әйтә:

— Башына житеп булмый аның, чөнки ул, гел эшләп тору аркасында, уйлап эш итәргә өйрәнгән. Колактарның маңгайдан югарырак үсмәвен аңлаган ул, балта түтәсен чыбыркы белән сындырып булмаганны төшенгән һәм, Гайса куенына сыенган шикелле, баштанаяк мәкальләргә уралып, рәхәт кенә, юаш кына яши бирә. Сау-сәламәт бул, Ат! Эшенә эшлә, уяу бул!

Икенчесе каршы төшә:

— Ах, тормышының әйбәт булуы һич тә уйлап эш итәргә остаруыннан түгел аның. Ни дигән сүз ул — уйлап эш итү? Математика формуласы кебек яки полициядә бирелгән приказ шикелле, жан биздергеч дә рәжәдә аңлаешлы гап-гади бернәрсә бит ул. Атның бирешмәүчәнлегенә сәбәп бу түгел, сәбәп шул: аңарда рух яшәеше һәм яшәеш рухы бар! Шушы ике байлыгы бетмәгән чакта, һичбер таяк аны жиңә алмаячак!

Өченчесе әйтә:

— Нинди көлке сүз сөйләсез сез! Рух яшәеше дә яшәеш рухы — мәгънәсез сүзләргә юкка күчереп-күчереп кую гына ич бу. Атның бирешмәүчәнлегенә аңардан түгел, ә менә нәрсәдән: ул үзе өчен «чын хезмәт» тапкан. Шушы хезмәт аңа рух тигезлегенә бирә, аны үз вәжданы һәм халык вәжданы белән килештерә һәм аны шундый нык торучанлыкка ия итә ки, бу нык торучанлыкны гасырлар буенча сузылган коллык та жиңә алмады! Эшлә, Аткай! Терә аякларыңны! Тирмаш! Һәм без, бушбиерләр, мәңгегә югалткан күңел сафлыгын шушы хезмәттән сосып тор.

Ә дүртенчесе (туп-туры кабакчы сараеннан чыгып) болай ди:

— Ах, әфәндедәр, әфәндедәр! Сез барыгыз да ялгышасыз! Атның башына житеп булмый икән, бу аның эченә аерым сәбәп кереп утырганлыктан түгел, ә менә ни өчен: ул борын-борыннан үзенә язмышына ияләшкән. Хәзер аны кыйный-кыйный бер бүрәнәне сындырып бетерсәң дә, ул исән калачак. Әнә ул ята — инде жаны да юктыр шикелле, ләкин әйбәтләп камчы белән бер дәрәжәләндереп жиберсәң исә, ул тагын китте дигән сүз. Кем нинди эшкә куелса, шул эшенә эшли дә. Әнә исәпләп карагыз, андый гарипләр кыр өстенә азмы сибелгән — һәм барысы да бердәйләр. Хәзер аларны теләсәгез нихәтле имгәтәгез — алар менә шушының тиклө дә

кимемаячэк. Хэзер генэ — ул юк, э менэ хэзер — ялт итеп жир астыннан килеп тэ чыккан.

Барлык бу сөйләшүләр эш булсыннан түгел, э эч пошканнан гына булу сәбәпле, бушбиерләр сөйләшәләр, сөйләшәләр дә үзара әйткәләшә башлыйлар. Ләкин, бәхеткә каршы, нәкъ шул вакытта мужик уяна:

— Я-ле, михнәткәй, кыймылда!— дип, ул бөтен бәхәсне чишеп ташлый.

Моны күргән бушбиерләрнең куанычтан сулышлары күкрәкләренә сыймый башлый.

— Карагызчы, карагызчы!— дип, дәррәү кычкырып жибәрәләр алар.— Карагыз әле, ул ничек сузыла, алгы аякларын ничек тери, э арткылары белән ничек тыр-маша! Эш — остадан курка, дигәннәре шушы инде ул. Терә аякларыңны, Аткай! Менә кемнән өйрәнергә кирәк! Менә кемнән үрнәк алырга кирәк! Я-ле, михнәткәй, я-ле!

КЕСӘЛ

Кухарка кесәл пешереп өстәлгә китереп куйды. Байлар кесәлне рәхмәт әйтә-әйтә ашады, ә бала-чага хәтта телен йотып жибәрә язды. Кесәл бик әйбәт булган; бөтен кешегә ошады, бөтен кеше яратты үзен. «Ах, нинди тәмле кесәл!», «Ах, нинди йомшак кесәл!», «Менә кесәл дисәң кесәл!»—дип, бөтен кеше шулай кесәлне мактады.—«Қара аны, кухарка, көн саен өстәлдә шундый кесәл булсын!» Үзләре дә туйганчы ашадылар, кунакларны да сыйладылар, калганын үткән-барган кеше өчен табак белән урамга да чыгарып куйдылар. «Ашагыз, әфәнделә, кесәлне! Энә ул безнең нинди әйбәт: үзе авызга керәм дип тора! Ашагыз күбрәк, ул ашаганны ярат!»—Һәм барлык кеше, кесәл янына килеп, аны кашыгы белән чумырып алып, ашады да авызын сөртте.

Кесәл шундый изелеп пешкән, шундый йомшак иде, үзен ашаган вакытта бертөрле дә кыенлык сизмәде. Киресенчә, бөтен кешедән мактау ишеткәнгә күрә, үзе турында зур итеп уйлый башлады. Өстәл өстенә менеп утырган да күбекләнепме күбекләнә. «Әйбәт булмасам, мине байлар ашар идемени! Йоклап торма, кухарка! Тагын китереп сал!»

Озакмы шулай баргандыр, ләкин әкрәнләп кесәл байларны туйдыра башлады. Байлар элеккегә караганда аңлырак була бардылар; хәтта кара халык арасынан чыгып, әкрән-әкрән дәрәжәгә ирешкәннәре дә кесәлгә караганда желелар белән бламанжеларны яратарак бирә башладылар.

— Исегез киткән икән!—диде берсе:—нәрсәсе бар аның, бу кесәлнең? Шул да аш булсын, имеш. Энә бит ул нинди лайлалы, нинди лепшердек, нинди төче!

— Әйдәгез, әфәнделә, кесәлне дуңгызларга чыгарып бирик!—дип күтәрәп алды икенчесе:—бирик тә

үзебез жылы сулар эчэ торган якларга күңел ачарга китик! Туйганчы күңел ачарбыз да, шуннан соң инде, бик кирәк булса, яңадан өйгә кесәл ашарга кайтырбыз.

Булса соң! Дуңгызларга икән дуңгызлар ашасын, — кесәл өчен кем ашаса да барыбер. Тик ашасыннар гына. Дуңгыз кесәл эченә башын колакларына хәтле тыкты да, бөтен терлек абзарына ишетелерлек итеп, авызын чап-чоп китерә башлады. Үзе авызын чапылдата, үзе мырык-мырык килә: «Байларның кесәлен ашыйм да аунап-тәгәрәп ял итәм!» Ич кенә дә туя белми бит, комсыз; кухарка берәз гына соңга калса да, шунда ук дуңгыз мыркылдый башлый: сал тизрәк! Әгәр инде әйтсә: бар иде дә кесәл, бетте шул, дисә, дуңгыз үзенә борыны белән анда да тыгыла, монда да тыгыла, тирес асларын актарып ташлый һәм ашар нәрсә тапмыйча туктамый.

Дуңгыз ашады, ашады да, ашый торгач, тамчысына кадәр ашап ялмап бетерде. Ә байлар ул арада, күңел ачып йөри-йөри, соңгы тиеннәренә кадәр туздырып бетерделәр. Бетерделәр дә бер-беренә әйтәләр: күңел ачарга инде акча калмады, әйдәгез өйгә кесәл ашарга!

Өйгә кайтып, кашыкларын алсалар, ни күрсеннәр — кесәлдән кипкән касмак кына калган.

Һәм менә бервакыт байлар да, дуңгызлар да барысы бергә кычкырырга тотындылар:

— Кесәлне ашавын ашадык, ә запаска калдырмадык! Қиләчәктә нәрсә белән тамак туйдырып торырбыз! Кесәл, син кайда? Ау!

ЭШ ЮКТАН ГЭП САТУ

Хэзер юк инде, э элегрэк заманда сановниклар арасында да вольтерчылар очраштыргалый иде. Югары начальниклар үзләре шушы мода артыннан куа иде, э сановниклар аларга иярэләр иде.

Энә шул заманда булган ди бер губернатор. Бүтән кешеләр үзләренен беркатлылыгы аркасында ышанган нәрсәләргә ул ышанмый торган булган, ди. Иң әһәмиятлесе, ни сәбәптән дөньяда губернаторлык хезмәте булганлыкны аңламый икән теге.

Ә бу губерняның дворяннар башлыгы, киресенчә, бөтен нәрсәгә ышана икән, э губернаторлык хезмәтенен әһәмиятен бөтен нечкәләкләренә кадәр төшенә торган булган.

Һәм менә бер тапкыр алар икәүләп губернатор кабинетына кереп утырганнар да бәхәсләшә башлаганнар.

— Шушында сөйләшкән шушында бетсен, мин һич тә аңлый алмыйм, — дигән губернатор. — Минемчә, әгәр без губернаторларны шыпырт кына бетереп куйсалар, беркем дә сизмәс иде.

Гажәпкә калган һәм хәтта куркуга төшкән дворяннар башлыгы каршы төште:

— Ах, губернатор хәзрәтләре, сез ничек шулай дип әйтә аласыз!

— Әлбәттә, мин моны үзебезнен арада гына әйтәм... ләкин әгәр чын күңелдән әйтсән, тагын кабатларга туры килә: мин моны һич аңлый алмыйм! Күз алдыгызга китерегез: кешеләр тату гына яшиләр, алла исләрендә, патша хатынын да хөрмәт итәләр — һәм кинәт алар янына — губернатор!!! Кайдан? ничек? ни сәбәптән?

— Ә сәбәп шул, чөнки власть! — дип, дворяннар башлыгы аңлатырга кереште: — губернаторсыз ярамый. Өстә — губернатор, уртада — исправник, аста — мең баш-

лыгы. Ә ян якта — дворян башлыктары, председателеләр, гаскәр...

— Беләм. Ләкин нигә? Сез — мең башлыгы дисез, яхшы. Мең башлыгы — тегә мужик тирәсендә чуалучы, — моны да аңлыйм. Хәзер уйлап карагыз: мужик яши, кырда эшләп йөри, сукалый, печән чаба, бала тудыра, ишәя, кыскасы, үзенчә көн күрә. Һәм кинәт кайдандыр өстән, — мең башлыгы... Ни өчен? ни булган?

— Бернәрсә дә булмаган, ләкин булуы мөмкин, губернатор хәзрәтләре!

— Ышанмыйм. Әгәр кешеләр үз белдекләре белән рәхәтләнәп яшиләр икән, нигә кирәк аларга мең башлыгы? Әгәр алар юаш кына үзләренә эшләрен эшләп торалар икән, алланы да онытмыйлар, патша хатынын да хөрмәт итәләр икән — яхшылыктан башка тагы нәрсәнең булуы мөмкин? Мондый очракта мең башлыгының нәрсәне өстәргә яисә нәрсәне бетерергә кодрәтеннән килә? Алла игенне ундыра икән — иген уңа; алла бирми икән — игенсез дә ничек кирәк алай яшәрләр. Мең башлыгының анда ни катышы бар? Аның көлтәдә бер башакны арттырырга яисә киметергә кодрәтеннән киләмени соң? — Юк, ул, дөбер-шатыр итеп, килә дә төшә, дөнъяның астын-өскә китерә, гауга куптара, житмәсә тагы берәрсен төрмәгә ябып куюы мөмкин. Менә шул аның бөтен эше.

— Утырта икән, юкка гына утыртмас, нинди дә булса эш өчен утыртыр.

— Ләкин килешегез, әгәр аны зәхмәт китереп ташламаган булса, ансыз бөтен нәрсә үз тәртибе белән барган булыр иде, һәм «нинди дә булса эш» килеп чыкмаган булыр иде. Һәрхәлдә бер кеше дә төрмәгә кереп утырмаган булыр иде. Ә ул килеп төштемә, «нинди дә булса эш» булмыйча калмый.

— Ах, губернатор хәзрәтләре, мең башлыктарының да төрлесе була бит! Мәсәлән, менә бездә...

— Юк, сез мине тыңлап бетерегез. Мин аерым шәхесләр турында сөйләмим һәм сезне парадокслар белән шаккатырырга теләмим. Мин бу музыканы үз тәҗрибәм бунча беләм һәм хәтта үзем турында мисал китерә алам. Әйттик, менә мин губернадан китеп тордым ди — һәм кинәт ни булды? Мин заставаны да үтеп китәргә өлгермәдем, кинәт бөтен губернада тып-тыныч булып калды. Полицеймейстерлар — чабышмый, кварталныйлар — йө-

герми, городскойлар — тырышып йөрми. Хәтта минем дөньяда барлыгымны рәтләп белми дә торган гади халык булып гади халык, үзенә барлык жирен авырттырып торучы бер өтернең юкка чыгуын сизеп ала. Бу ни дигән сүз? — дип сорыйм мин сездән. Ә менә ни дигән сүз, әфәндем: минем урында калган кеше мин эшли ала торганның барысын да эшли алмый һәм, димәк, хезмәткәrlәргә дә, обывательләргә дә ул эшли алмаган чамада жиңелрәк булып кала. Ләкин менә мин яңадан үз постыма кайтам. Шау-шу, дөбер-шатыр, чабыш, йөгәреш башлана... Әле генә фуражка киеп йөргән кеше өчпочмаклы эшләпәсен киеп чаба; бер ай рәхәт чигеп яшәгән кешеләр — боегып төшәләр; бөтенесе алда жан биздергеч мәшәкать торганын күрә... Хәер, нәрсәгә бу турыда сүз озайтып торырга! Сөз үз жылкәгездә дә берәз гына булса да татып караганыгыз бардыр...

Чынлап та, дворян башлыгы үзе белән дә шундыйрак гөнаһ булганны исенә төшерде. Губернатор капкадан чыгып та өлгерми торган иде, ул шунда ук: әй, тарантасны жигегез! — һәм марш авылга. Һәм начальнигы, чакырып, яңадан эшкә утыртканчы тырай тибеп шунда йөри дә йөри торган иде. Күп булса шул, форма саклаган булып, вице-губернатор квартирасы яныннан үтеп барганда, губернатор урынына калучының янына бер генә минутка кереп, сүз куешып чыга торган иде:

— Сөз инде, Арефий Иванович, берәр нәрсә була калса, миңа хәбәр иттерерсез!

— Нәрсә булсын! Алла хәерле итсен, юлында бул!

— Алай булса, сау булып торыгыз; Капитолина Сергеевнага сәлам әйтерсез! Кузгат атларны!

Шуннан син күр дә мин күр.

— Андый гөнаһларның булганы бар, — диде ул: — ләкин бит ул әллә нидән түгел... «ял итәсе» килгәннән... менә файдаланып калмак буласың.

— «Ял итәсе» килә шул менә! Я ял итәргә кем комачаулай? Ял итү гөнаһ эшмени? Гөнаһ түгел, ә губернатор комачаулап торган — шул гына. Хәзер алгара китик. Дәүләт хезмәтендә тормаган кешеләрнең, губернаторның мактыйсылары килгәндә, ничек дип әйткәннәрен ишеткәнегез бармы? Ул яхшы губернатор, диләр: мыштым гына тик утыра, берәүгә дә тими, дип куялар. Менә бит ничек. Димәк, шулай итеп, губернаторның иң яхшы ягы — бер эшсез юаш кына тик утыруында икән. Һәм чынлап та,

үзегез уйлап карагыз, аның обывательләр эшенә катнашуыннан нинди файда булуы мөмкин? Губернага килгәндә ул жиде ят булып килеп төшә. Бу — бер; үз вакытында ул, бәлки, берәр нәрсәгә өйрәнгән дә булгандыр, ләкин кирәкле нәрсәгә өйрәнмәгән, — бу ике. Аннары: статистиканы — белми, этнографияне — аңламый; урындагы горейф-гадәтне төшенүдән ерак тора; нинди елга, кайдан, кая таба ага, ни өчен һәм нилектән? — моны ул бөтен губернаны аркылысын буйга биш тапкыр чабып чыкканнан соң гына белсә белер; тимер юллар турында аның бөтен белгәне — кайда, кайчан һәм кая таба поезд китә, ягъни кирәк була-нитә калса, поездга соңга калмау өчен; ә бу юл нигә салынган, узган ел күпме файда китергән, күпме — быел, кайда һәм нинди яңа тармак үткәргә кирәк, — болар бар да аның өчен караңгы төн. Боларның барын да белергә дә мөмкин булыр иде, барлык мәгълүматлар да кул астында, тик кызыгы юк, аннары нигә кирәк аны белү? Бу мәгълүматлардан барыбер берни дә чыгарып булмайчак¹.

Яисә, әйтик, сату-алу, һөнәр-мазар, берәр кәсеп турында булсын: итек тегү һөнәреме, яшелчә үрчетү кәсепе; бер урында чыпта сугалар, ә икенче урында — чалгы, урак ясыйлар: нигә ясыйлар? ни өчен? хикмәт нәрсәдә?

— Губернатор хәзрәтләре! — дип, дворян башлыгы артык кызып киткән губернаторны бүлдерде: — мин менә шушы җирләрдә туып-үскән обыватель, шулай да мин дә аларның берсен дә белмим.

— Сез — эш башка. Сез — дворяннар башлыгы. Сезнең өстәлегезгә сыер ите кыздырып китереп куялар икән, аның кайдан алынган булуын белеп торуның сезгә кирәге юк. Ә мин бит губернатор, мин бөтенесен белеп торырга тиеш. Миннән юк дигәндә бер тапкыр булса да сорап куярлар: янәсе, сездә яшелчә үрчетү ничегрәк тора?

— Әйе, хәзерге заманда бөтен нәрсәне көтәргә була.

— Безнең заманда, туганкай, һәр сукур бер тиен исәптә торырга тиеш, нәрсәдән файда чыгарырга мөмкин, бар да исәптә булсын, — ягъни кайда ята ул? Аңа налог салу файдалы булмасмы? Менә хәзерге заманда ничек. Шуңа күрә, алай-болай башка бәла булмасын дип, җавап кайтарасың: янәсе, әле бик күп яхшыртасы бар.

¹ Үзеннән-үзе билгеле, тик бары әкияттә генә шулай булуы мөмкин. (Автор искәрмәсе.)

— Әйе шул. Ә бит бездәге кәбестә...

— «Кәбестә» шул менә. Ә мин ул турыда әле яңарак кына белдем. Шулай, пешерелгән күчән китереп куйдылар; мин аны Алжир кәбестәсенеке дип торам — ә ул Поздеевканыкы икән.

— Әйе шул — Поздеевканыкы; — анда барлык яшелчә бар — кишер дә, шалкан да. Бездә һәрвакыт шулай. Без Эмсларга һәм Мариенбадларга шифалы су эчәргә барып йөрибез, ә безнең Поздеевкада үз суыбыз бар, житмәсә яхшырак су, чөнки Мариенбад суыннан эч китүчән була.

— Ә менә әйтеп карагыз, Поздеевка кәбестәсен кем башлап үстергән? Губернатор түгел бит? Кая анда губернатор булу! Мужик үстергән, әфәндем. Әллә кай заманнарда Поздеевканың берәр Семен Малявкасы Ростовта булгандыр да, андагы мужикларның ничек итеп кәбестә үрчеткәнән күргәндер һәм, өенә кайткач, үзе дә яшелчә бакчасы ясап җибәргәндер, аңардан күрә, бүтәннәр тотынгандыр.

— Бу нәкъ шулай булгандыр, губернатор хәзрәтләр, — дип, дворяннар башлыгы килешергә мәҗбүр булды.

— Бездә һәртөрле кәсеп ничектер урыны-урыны белән йөри... Бер җирдә — бөтенесе бар, ә икенче җирдә — берни юк. Әйтик, шул Поздеевка авылы янында Развалиха дигән авыл бар, — анда менә яшелчә бакчалары турында ишеткәннәре дә юк, ә барлык мужиклар йон тетү белән шөгыльләнә. Жәен крестьян, гадәтенчә, җир эшкәртә, ә кыш көне кайсы кая йон тетәргә таралып бетә. Бу да бит губернатор башлап җибәргән эш түгел, ә Абрамко исемле бер гади мужик Қалязин өязендә күрәп кайткан. — Менә шуннан үзегез аңлагыз инде. Кәбестә, кыяр, йон тетү, итек тегү, чыпта сугу... барысын да алар, барысын да обывательләр уйлап чыгарган! Безнең Растеряевкадагы чиркәү манарасын кем салган дип уйлыйсыз? Губернатор дип уйламыйсыздыр бит? Губернатор түгел шул, купец Поликарп Аггеев Параличев салган аны, ә губернатор, манарага изге су бөркелгән чакта, балык кимерчәгеннән пешерелгән пирог ашарга гына барган.

— Ансы дәрәс.

— Ә Переславск селәдкасын кем беренче каклый башлаган?

— Бусы да дәрәс. Губернатор түгел.

— Ә семга балыгын? Ә Қольскидагы мүк карлыганын? Ә Ржев белән Коломна кагын? Губернатормы, ә?

— Рөхсәт итегез әле, губернатор хәзрәтләре! Яшелчә үрчетүдән башка һәм ашау-эчү әйберләреннән башка тагы бик күп нәрсәләр бар бит әле...

— Мәсәлән?

— Мәсәлән, налоглар... Аларны жыю, алу...

— Ә налог ни дигән сүз? Ишеткәнегез бармы?

Дворяннар башлыгы:

— Налогмы... налог ул шушы ил кешесе булулык шаһиты...— дип сөйләргә тотынган иде дә, буталып, туктап калды.

— «Шаһиты» гына шул менә... Ә ничек, сезнеңчә, бу күңелле шаһитлыкмы? Карагызчы! Налог жыярга килгән! Ах, нинди күңелле эш! Муром кыярын тозлау яки Тамбов ветчинасын каклау секретын алып килгән булса, әле бер хәер иде... ә бит налог йолкырга килгән! Әйтик, Поздеевка мужикларының кәбестәләре уңмаган булса, бу «шаһитлык»ны мин ничек итеп тормышка ашыра алыр идем? Бу очракта минем родем нинди булыр иде? Исправникларга циркуляр таратыр идем дә, бетте китте; ә исправниклар губернаны шау-гөр белән тутырырлар иде дә,— шулай ук бетте китте. Һәрхәлдә, мин ирексезләп торам — нигә ирексезләгәнәмне үзем дә белмим. Исправник кычкыра — нигә кычкырганын шулай ук белми. Нәрсә булган? Казнага дигән налоглар кая киткән? Мужикны иген уңмау бөлдергәнме, исереклек аяктан екканмы, берәр кулак — кап корсак канын эчәме, яисә мужик үзе, капризга бирелеп, акчасын чүлмәк белән жиргә күмәргә ният иткәнме? Менә бит нинди-нинди хәлләрнең булуы мөмкин, әле ул гынамы! Ә без шау-шу күтәрәбез, гауга куптарабыз: китер дә бир налогны — теләсәң кайдан тап!

— Әйе, нәкъ шулай. Шаулылар да, гауга да куптаралар, хәтта мужикның күлмәген салдырып каезлаулар да була; ә аңардан нинди нәтижә — үзләре дә белмиләр!— дип, дворяннар башлыгы күңелсез генә жөпләп куйды.

Икесе дә бер генә минутка уйга калдылар.

Беренче булып дворяннар башлыгы аңына килде. Ул әле, күрәсен, өметсезлеккә төшмәгән, аның башында бер сорау туды: ә халыкның әхлакы? ә аң-белеме? фәннәр? сәнгать?— шулай дип сорамакчы иде, ләкин губернатор, аның бу фикерләрен алдан сизеп торган кебек, үзенең гәптәшенә шундый кырыс итеп бер карап куйды, теге тик көчкә әйтеп куя алды:

— Ә халыкның туенуы?

— Оят түгелме сезгә?— дип, губернатор жавап урынына тегеңә туп-туры итеп сорау бирде.

Дворяннар башлыгы кызарып китте. Аның исенә төште, ел башында ул, земский управа председателе буларак, волостьларда йөргән иде... Шул чакны искә төшерде дә оялып китте.

— Шулай ук, ниһаять, берни дә...— дип, ул кинәт әйттеп куйды да, кылт итеп бернәрсә исенә төште:— Туктагыз әле! Менә сезгә мәсьәлә: жәмәгәтьчелекнең оешуына ярдәм итү!

— Нинди жәмәгәтьчелекнең?

— Биредәге.

— Һм... биредәге жәмәгәтьчелекне мин оештыра дип уйламый торгансыздыр бит?

— Сез, губернатор хәзрәтләрә, һәм сезнең хәләл жәфетегез... Лукерья Ивановна.

— Лукерья Ивановна, бәлки, оештыра да торгандыр,— ләкин мин... Юк! Минә ул эштән азат итегез! Аннары бит аның кемгә кирәге бар... жәмәгәтьчелекне оештыруның... житмәсә әле, биредәге жәмәгәтьчелекне?!

Гәптәшләр тәмам тынып калдылар. Губерна правлениесеннән казначей килеп бу хәлдән коткармаган булса, аларга, бәлки, бик уңайсыз булган булыр иде.

Айның утызынчы көне иде бу. Бу көнне, үзегезгә мәгълүм, кайчандыр жалованье бирәләр иде, һәм барлык ведомстволарның казначейлары, кулларына акча кенәгәләре тотып, начальникларына юнәләр иде, начальниклар, кул куеп, биргәнне алып калалар иде.

Губернатор казначейдан бер төргәк акча алды, ашыкмыйча гына санап чыгып, акчаны өстәлгә салды да кул куйды.

— Ә менә бу?— дип, шаяртып, дворяннар башлыгы акча төргәгенә күрсәтте:— «моны» нинди мәгънәдә аңларга кирәк?

— Шулай шул... ягъни сез «бу» турыда әйтмәкче буласызмыни? — дип, губернатор, кинәт уянып киткән кебек, сорап куйды.

— Әйе шул! Менә «бу» турыда. Нәкъ менә шушы турыда... менә шушы!..

— Һм... «бумы»?.. Бу... әжәре!

УЃАН НАЧАЛЬНИК ТУРЫНДА ӘКИЯТ

НИЧЕК ИТЕП УЛ ҮЗЕНЕҢ ТЫРЫШЛЫГЫ БЕЛӘН
ЮГАРЫДАГЫ НАЧАЛЬНИКНЫҢ КӘЕФЕН КЫРГАН

«Кайсыдыр патшалыкта, кайсыдыр дәүләттә бер уңган начальник яшәгән, ди. Бик борын заманда булган, ди, бу, ул вакытта әле начальниклар арасында мондый кагыйдә яшәгән, имеш: мөмкин хәтле күбрәк зыян итәргә тырышмак кирәк, ә зыяннан — соңга табарак үзеннән-үзе файда килеп чыгачак.

«— Обывательнең башта аяк-кулларын бәйләргә кирәк,— ди торган булганнар ул заманның генераллары,— соңыннан тәкә мөгезе кебек итеп бөгәргә кирәк һәм ахырда, эше килсен өчен, керпе бияләй белән сыптырырга кирәк. Шулай рәткә кергәч, ул үзеннән-үзе әкреләп сулу алачак һәм адәм төсле яши башлаячак.

«Начальник бу кагыйдәне мәшәкатьсез генә үзенә борынына киртләп куйган. Димәк, зирәклең өчен бүләк итеп үзенә «ышанып тапшырылган крайны» алган чагында, аның программасы да әзер булган инде. Башта ул фәннәрне бетерер, ә аннары шәһәрне яндырыр һәм, ахырда, халыкны куркуга салыр һәм шушыларны эшләгән чакта һәрвакыт яшә коеп, болай дип әйтер: хоодай шаһит, бу зыянны мин аларның үз файдалары өчен эшлим! — дияр. Бер ел, ике ел шулай яндыргач — бактың исә, ышанып тапшырылган край әкреләп акылга да утыра башлар. Акылга утырды дигәндә генә — кинәт каторга!

«Каторга, ягъни шундый гомуми торак, кайсында обывательләр кеше эшенә тыгылмыйлар, дары уйлап тапмыйлар, баш мекаләләр язмыйлар, ә рәхәт чигеп сабыр гына яшиләр. Эш көнендә эшлиләр, бәйрәмдә — начальниклар хөрмәтенә аллага гыйбадәт кылалар. Шунлыктан аларның барлык эшләре майлаган кебек бара. Фәннәр

юк, э алар хэзер дисэн, хэзер экзаменга керергэ эзер; аракы эчмилэр, э аракыдан килгэн доход арта; чит иллэрдэн товар алмыйлар, э таможняларга пошлина¹ килэ дэ килэ. Э ул, уңган начальник, моны күреп, сөөнөп бетэ алмый; хатыннарга берэр яулык бүлэк итэ, мужикларга — кызыл эзэр. «Менэ минем каторгам нинди! — ди ул. — Менэ ни өчөн мин фәннэрне бетердем, кешелэрне имгэттем, шәһэргэ ут төрттем! Хэзер аңлуйсызмы? — Ничек аңламаска — аңлуйбыз.

«Шушындый өмет белән эш урынына килеп, зыян итэ башлады ул. Бер ел зыян китерде, ике ел. Халыкның азык-төлеген бетерде, сәламәтлек саклауны юкка чыгарды, уку-язу эшен яндырды һәм көлөн күккә очырды. Өчөнчө ел киткәч, үзен тикшереп караса — бу нинди могжиза! — ышанып тапшырылган край асылда инде адәм рәтле тора башларга тиеш иде, э ул әле акылга да килэ башламаган. Беренчө килгән көнөндә обывательләр ничек таң калган булсалар, шул заманнан бирле һаман авызларын ачып йөри бирәләр.

«Уйга калды уңган начальник, сәбәбен эзләргэ тотынды.

«Уйлый, уйлый торгач, кинәт мондый уйга килде:

«Фикер йөртү» — сәбәп менә шул. Төрлө хәлләрне исенә төшерә башлады ул. Исенә күбрәк төшергән саен, бернәрсәгә күбрәк ышана барды: нихәтле генә зыян китергән булса да, чын зыянга барып житмәгән икән әле ул. Барлык кешене берьюлы китереп кыса торган зыянга житмәгән икән. Житмәгән, чөнки моңа «фикер йөртү» тоткарлык иткән. Ничә тапкырлар аның белән менә мондый хәл булганы бар: «Туздырам хэзер!» дип акырып, кизәнөп, чабып килгән чакта кинәт «фикер йөртү»: ишәк син, туганкай, ишәк! — ди иде. Шуннан соң, шурли дэ кала торган иде ул. Әгәр дэ мәгәр «фикер йөртмәсә», ул инде эшне күптән каторгага илтеп житкергән булыр иде.

«Шушындый ачыш ясагач, ул ят тавыш белән кычкырып жибәрде:

«— Күптән сулу алган булыр идегез инде!

«Һәм еракка таба йодрыгы белән янап куйды. Шу-

¹ Пошлина — чит илдән товар керткән өчөн алына торган налог.

шының белән генә булса да, ул ышанып тапшырылган крайга файда китермәкче булды.

«Аның бәхетенә каршы, ул шәһәрдә бер сихерче карчык яши иде. Бу карчык киләчәкне әйтеп бирә ала иде, аннары тагын кешеләрнең «фикер йөртүен» алып ташлы белә иде. Чабып барды уңган начальник шушы карчык янына: алып ташла! — дип кычкырды ул. Сихерче карчык, эшнең ашыгыч икәнән күреп, ялт кына тегенең башындагы тишекне тапты да капкачын күтәрде. Кинәт тишектән нәрсәдер сызгыртып чыга башлады... Шабаш! Безнең егет фикерсез калды...

«Билгеле инде, бик шатланды. Ашарга утырса — сыныкны авызына китереп житкерә алмады, һаман читкә төртте. Ә үзе шырык-шырык көлдә.

«Шунда ук эшли торган жиренә чабып барды. Бүлмә уртасына басты да зыян итмәкче булды. Итмәкче булуын булды, ә нинди зыян эшләргә, аңа ничек тотынырга — һич белмәде. Күзләрен тасырайтты, иреннәрен кыймылдатты — шуннан артык бернәрсә дә эшли алмады. Әмма үзенең фикер йөртә белми торган кыяфәте белән ул бөтен кешене куркуга төшерде, бөтенесе берьюлы качып беттеләр. Шуннан соң ул, йодрыгы белән сугып, өстәлне урталый ярды да йөгереп чыгып китте.

«Чабып кырга килде. Килсә — кешеләр сукалылар, тырмалыйлар, печән чабалар, печән жыялар. Бу халыкны таш капчыкка утыртырга кирәк, моны белә, ләкин ничек итеп утыртырга — ансын белми. Күзләрен акайтып, бер сукачының сукасын тартып алды да, бәреп, челпәрәмә китерде, икенчесенә ташланды, аныкын да тетеп атмакчы булган иде, бер минут эчендә бөтен кеше куркып качты, кыр буп-буш калды. Шуннан соң ул, яңагына өелгән печән чүмәләсен туздырып ташлады да, йөгереп кайтып китте.

«Шәһәргә кайтып керде. Аңа дүрт яктан ут төртөргә кирәк, моны белә, ничек итеп төртөргә — анысын белми. Гадәт буенча, кесәсеннән бер кап шырпы тартып чыгарды да шырт-шырт сыза башлады. Ләкин күкертсез башы белән сызды. Чиркәү манарасына менеп, чаң сугарга тотынды. Бер сәгать сукты, ике сәгать сукты, ник суга — үзе дә белми. Халык йөгереп килде, сорыйлар: кайда яна, атакай, кайда, диләр. Ул, суга-суга арып, аска чабып төште дә тагын шырпы кабын тартып чыгарды, барлык шырпыны бергә сызып, халык өстенә ыргылган

иде, күз ачып йомганчы бөтен кеше төрлө якка сибелде. Бер үзе калды бу. Шуннан соң, өөнә кайтып, бүлмәсенә бикләнде.

«Бер атна утырды өөндә, ике атна утырды; зыян китермәде, тик бернәрсә дә аңламады гына. Обывательләр дә бернәрсә аңламадылар. Ул, бикләнөп, зарар китерми генә утырып торган арада, обывательләргә әйбәтләп кенә тын алырга кирәк иде, ә алар тын алу урынына куркуга төштеләр. Курыкмыйча да мөмкин түгел бит. Моңа хәтле гел зыян гына китереп торды, сәгать саен аңардан файда көттеләр. Файда була-була дип кенә торганда, кинәт тирә-юнь тып-тын: зарар да юк, файда да юк. Бу тынлыктан нәрсә көтәргә — билгесез. Қаушап калды халык. Эшләрен ташлап, ояларына кереп постылар, әлифбаны оныттылар; тик утырдылар көтеп.

«Ул арада аның фикере жыела башлады. Бер тапкыр шулай тәрәзәдән карады да аңлаган төсле булды.

«— Үземнең фикер йөртә белми торган кыяфәтем белән чын зарар китердем ахры! — дип куйды ул һәм көтә башлады: менә хәзер обывательләр капка төбемә жыелырлар да каторга сорый башларлар, дип уйлады.

«Ләкин күпме генә көтмәсен, килүче булмады. Аның барлык нәрсәсә эзер кебек инде: кырлар катып бетте, елгалар сакты, терлек-туарны түләмә авыруы кырды, язу-сызу бетте, тагын бер көчәнсәң, каторга эзер булчак. Ләкин шунсы: кемнәр белән ясар соң ул каторганы? Қая карама — бөтен жир буп-буш; тик «кабахәтләр» генә, қояш яктысындагы озынборыннар кебек, көтү-көтү уйныйлар. Алар белән генә каторга ясап булмый ич. Чөнки каторга өчен дә эш белми торган гайбәтчеләр түгел, ә хезмәт сөючән юаш обыватель кирәк.

«Ачуы килде моның. Урамга йөгереп чыкты да, обывательләренең ояларына кереп, халыкны берәм-берәм өстерәп чыгара башлады. Өстерәп чыгара да берсен — шаккатыра; икенчесен өстерәп чыгара — ансын да шаккатыра. Ләкин ул арада тагын бәла. Теге очтагы ояга барып житкәнче, әүвәлгеләре яңадан үз ояларына кереп бетте.

«Шул вакыт аның исенә төште: әле ул балачакта тәрбияче француз (эмигрант) әйтә торган иде: туган иленә төпсез чуманга утыртасың килсә — ярдәмгә «кабахәтләр»не чакыр, ди торган иде.

«Сөенде бу, «кабахәтләрне» жыйды да әйтте:

«— Кабахәтләр, донос языгыз! — диде.

«Һәм менә бөтен крайның асты-өскә килә башлады. Кемгә кайгы, ә «кабахәтләр»гә шатлык. Кыландылар, шау-гөр килделәр, уйнадылар; иртәдән алып кичкә кадәр типтерделәр. Берсе донос язды, икенчесе зыянлы проектлар уйлап чыгарды, өченчеләре сәламәтлек саклауны кайгыртып йөрдә. Икмәк түгел, таяк кирәк безгә! — дип кычкырдылар. Һәм аларның барлык шушы ярым-йорты грамоталы акыру-бакырулары уңган начальникның кабинетына кереп тула барды. Ә ул укыды да бернәрсә дә аңламады: «Әүвәле барабан кагып, обывательләрне кинәт йокыларыннан уятырга кирәк»... сәбәп? «Обывательләрне һәрвакыт шаккатырып тотарга кирәк»... ни өчен? «Американы яңадан ябарга кирәк»... ләкин бусы минем эш түгел шикелле? Кыскасы, укый-укый аптырап бетте, ләкин бер генә резолюция дә сала алмады.

«Шәһәрнең начальнигы уйламый-нитми резолюцияләрне яудырып кына торса, шәһәр өчен бәла була, ә инде бөтенләй резолюция сала алмаса, тагын да зуррак бәла була.

«Кабахәтләр»не жыйды да әйтте бу:

«— Сөйләгез, кабахәтләр, сезнеңчә, чын зарар нәрсәдән гыйбарәт? — диде.

«Һәм «кабахәтләр» аңа бертавыштан җавап бирделәр:

«— Безнеңчә, без кабахәтләрнең программасы бөтенләй, тамчысы да калмыйча, үтәлми торып, чын зыян килмәячәк. Ә безнең программабыз менә нинди. Без, кабахәтләр, гел сөйләп торыйк, ә бүтәннәр дәшмәсеннәр. Безнең, ягъни кабахәтләрнең, барлык ниятләре Һәм тәкъдимнәре һич кичектерелмәстән кабул ителсен, ә бүтәннәрнең теләкләре игътибарсыз калдырылсын. Без, ягъни кабахәтләр, рәхәттә яшик, ә барлык бүтән кешеләр эт көнендә яшәсеннәр. Безне, кабахәтләрне, иркәләп, кадерләп кенә тотсыннар, ә барлык бүтән кешеләр богауда асралсын. Без, кабахәтләр, тарафыннан эшләнгән зыян файдага саналсын, ә барлык бүтән кешеләр файда китерсәләр дә зыянга исәпләнсен. Безгә, кабахәтләргә, каршы берәү дә бер сүз әйтергә кыймасын, ә без, кабахәтләр, кем турысында нәрсә өергә теләсәк шуны өрик. Менә шушылар барысы да үтәлгән хәлдә, чын зыян да булчак.

«Тыңлады ул кабахэтлэрнең сүзлэрен һәм, гәрчә аларның оятсызлыгын бер дә ошатмаса да, нишләсен, риза булды, чөнки күреп тора — тегеләр дәрәс юл белән баралар.

«— Ярый, кабахэт әфәндеһәр, программагызны кабул итәм,— диде.— Аңардан шактый зыян килер дип уйлайым,— диде.— Ләкин ышанып тапшырылған крайға адәм рәтле яшәрлек зыян килерме,— бусысы әле икеле!

«Қабахэтлэрнең сүзлэрен такталарға язарға һәм, халык белеп торсын өчен, мәйданнарға элэргә боерды да үзе, тэрэзә каршына басып, көтә башлады. Нэрсә булыр? Бер ай көттә, ике ай көттә; күрдә бу: кабахэтлэр талап, сүгенеп, чабышып йөрделәр, бер-беренең бугазына ябыштылар, ә ышанып тапшырылған край һич кенә дә адәм рәтле яши алмады. Ул гына да түгел: обывательлэр ояларына шул хәтле тирән керделәр, аларны чыгарырга һичбер әмәл булмады, исәннәрме алар, юкмы — тавыш-тыннары чыкмады.

«Шул вакыт ул бер карарға килде. Қапкадан чыгып, туп-туры карап китте. Бара-бара бер зур шәһэргә килеп җитте. Анда югары начальник тора икән.

«Қараса, күзлэренә ышанмады. Әле күптән дә түгел, бу шәһэрдә почмак саен «кабахэтлэр» үзлэренең программаларын кычкырып йөрилэр иде, кешелэр ояларына качып беткәннэр иде, ә хәзер кинәт бөтенесе киресенчә: кешелэр тоткарсыз урамнарда йөрилэр, ә «кабахэтлэр» ояларына яшеренеп беткәннэр!

«Қая гына карамасын — бөтен төштә хуш исле саф һава һәм җир нигъмәтлэре тулып ята. Трактирға барып керде — бервакытта да, туганкай, бу хәтле сату иткәннэре юк иде! Күмәч кибетенә сугылды — бервакытта да моның хәтле күмәч пешергәннэре юк иде! Бакалея кибетенә юлыкты — икраны китереп өлгертә алмыйбыз! — диделәр. Нихәтле китерсәк, шул хәтлене хәзер үк алып бетерәлэр! — дип сөйләделәр.

«Үзенең таныш-белешлэреннән сорады бу:

«— Сәбәп нэрсәдә? Ниндәен чын зыян китерделәр соң сезгә, шул хәтле шәп атлый башлагансыз?

«— Зыяннан түгел бу,— дип җавап бирделәр аңа,— ә киресенчә. Хәзер бездә яңа начальник бит; ул бөтен зыянны бетерде. Шуңа күрә дә безнең эшлэр әйбәт.

«Уңған начальник үзенең начальнигына барды. Ни күрсен, начальник тора торған өйне яңадан буяганнар;

швейцары — яңа, курьерлары — яңа. Ниһаять, начальник үзе дә — өр-яңа. Элекке начальниктан зыян исе аңкып тора иде, ә яңасыннан — файда аңкый. Элекке начальник — пырыш-пырыш килә торган иде, яңасы — сандугач кебек сайрый. Елмая, кулны кыса, урындык күрсәтә, ышанып тапшырылган крайның хәле турында сораша: «Ничек анда сезнең... фабрикалар, заводлар, умартачылык, терлекчелек... үсәдер бит?» Фәрештә диярсең үзен.

«Берни эшләр хәл юк, сөйли башлады бу. Нихәтле сөйләсә, шул хәтле эшәкерәк була барды. Мснә шулай-шулай, күпме генә зыян ясасам да, сукур бер тиенлек тә файда чыкмады. Ышанып тапшырылган край тын ала алмады, шабаш.

«Яңа начальник аңламады.

«— Қабатлагыз!— диде.

«— Менә шулай-шулай. Ниһичек тә *чын* зыянга барып житә алмыйм.

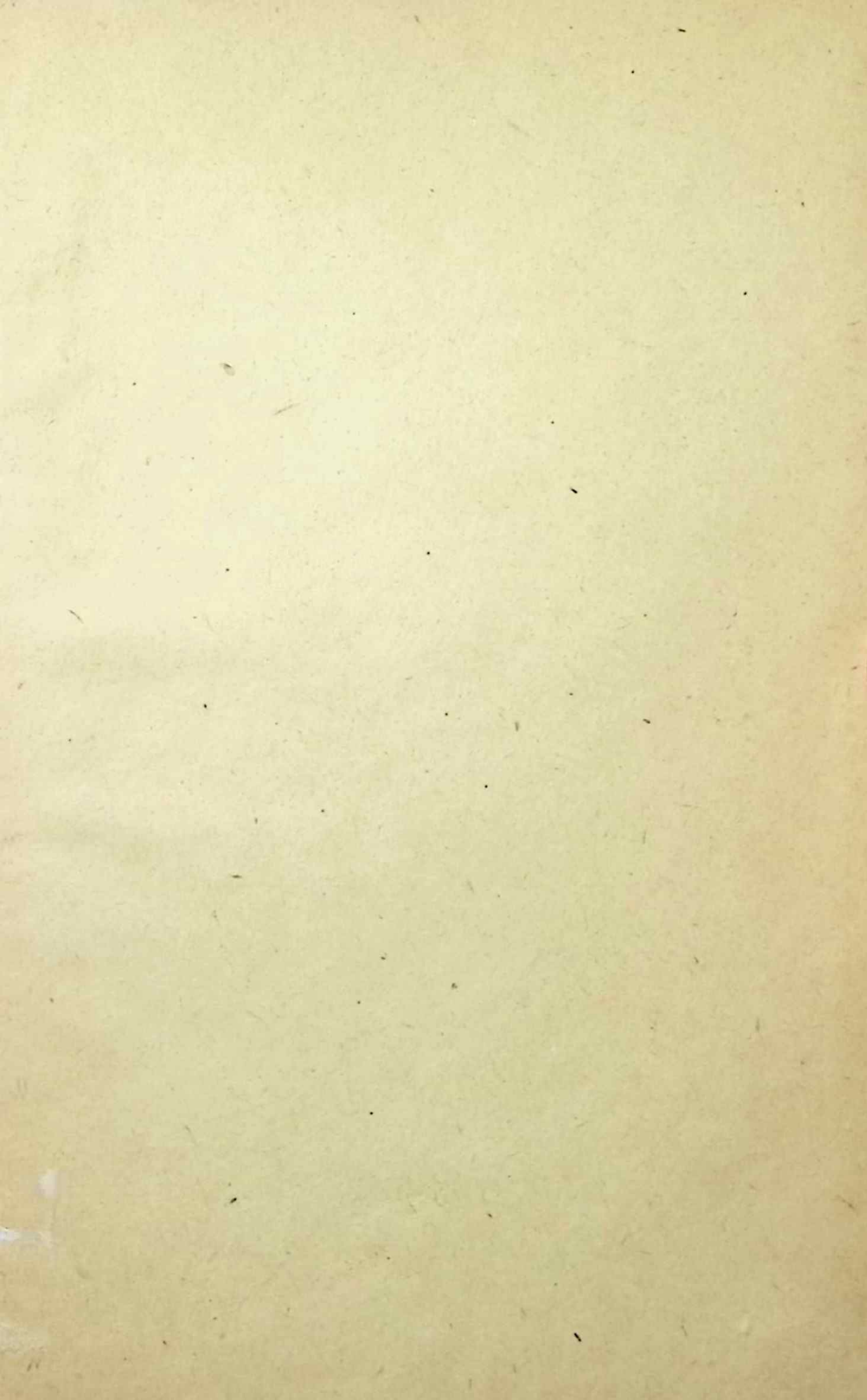
«— Нәрсә сөйлесез сез?

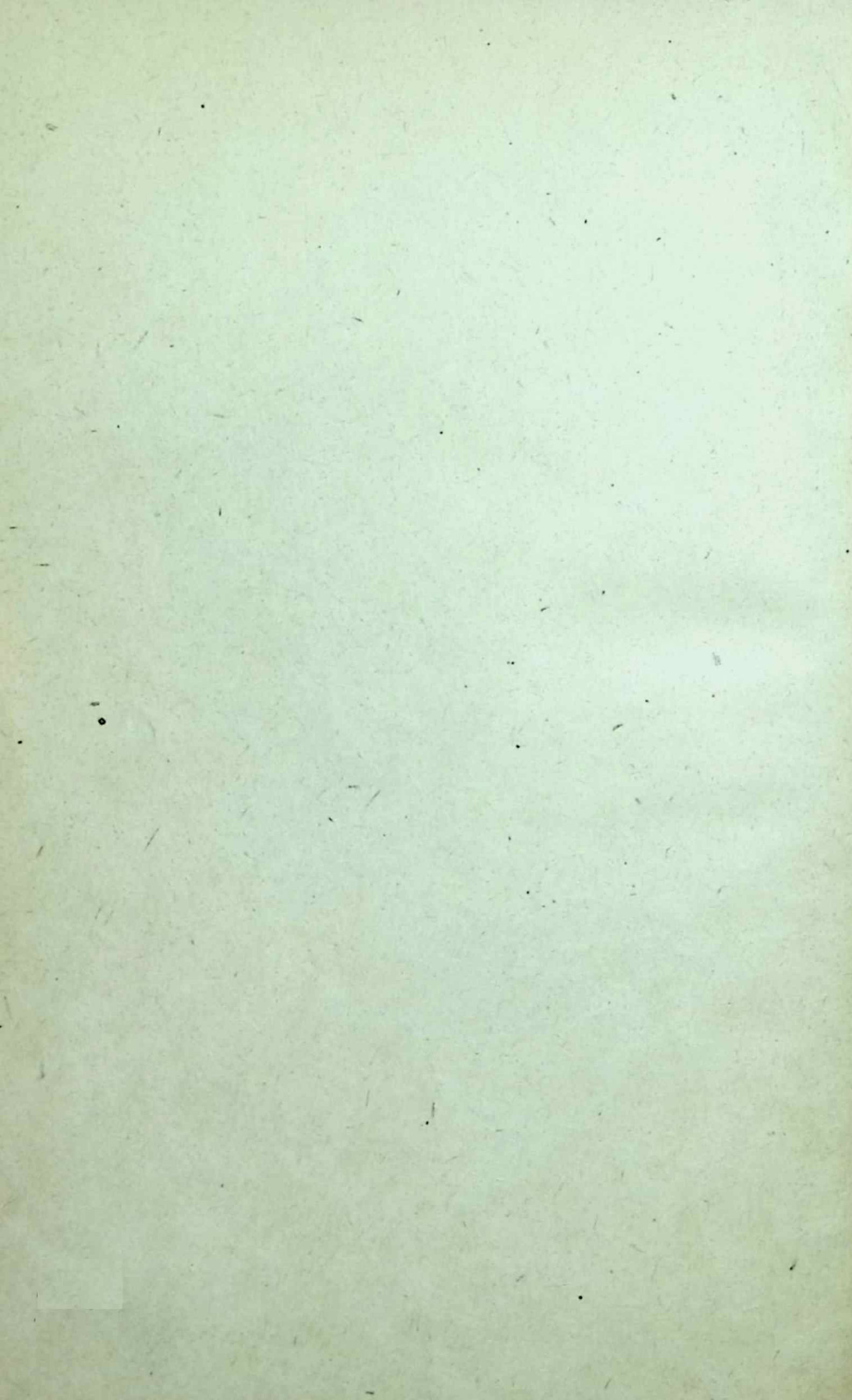
«Икесе дә берьюлы торып, бер-беренә карашып тора башладылар, һәм яңа начальникның кылт итеп исенә төште: үзе дә күп тапкырлар үзенә начальнигына шундый мәгънәдәге циркулярны язган иде бит ул.

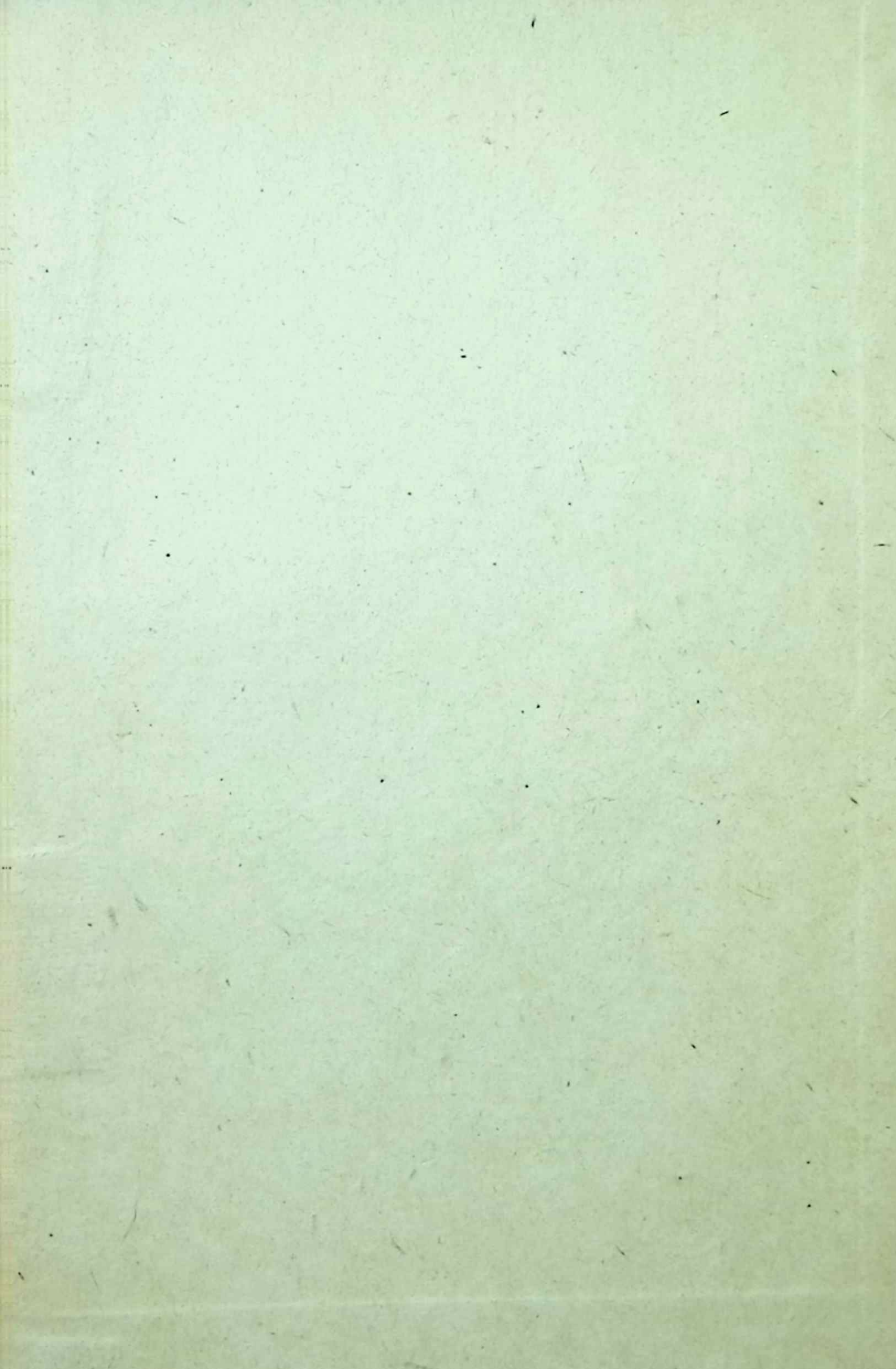
«— Ах, сез әнә нәрсә турында икән!— дип, ул шаркылдап көлеп жибәрде.— Әмма бит андый манераны без инде ташладык. Хәзер без зарар ясамыйбыз, файда гына китерәбез. *Чөнки елгага пычрак ыргытканнан соң, анда су тәмлерәк булыр дип көтәргә мөмкин түгел бит.* Шуны борыныгызга киртләп куегыз.

«Уңган начальник үзенә ышанып тапшырылган крайга кайтты һәм шул вакыттан башлап аның борынында ике киртек бар. Берсендә (искесендә) болай диелгән: «Файдага «зыян» аркылы иреш»; икенчесендә (яңасында) әйтелгән: «Туган илеңә файда итәсең килә икән, ул вакытта...» калганы борынга сыймаган.

«Ләкин кайвакытларда ул киртекләрне буташтырып жибәрә. Андый вакытта болай килеп чыга: тыгынсаң ни дә, ашасаң ни — барыбер түгелмени».

Баясе 2 сум 90 тиен